

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ
УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ТЕХНОЛОГІЙ ТА ДИЗАЙНУ

Т.І.Кадлубович

ЛЮДИНА І ПОЛІТИКА

Рекомендовано Вченою радою Київського національного
університету технологій та дизайну
як навчальний посібник

Київ КНУТД 2011

УДК 323.21 (075.8)

ББК 66.3я73

К 13

Т.І. Кадлубович. Людина і політика: Навчальний посібник. – К.: КНУТД, 2011. – с. 99 : - Бібліогр.: с. 96 – 99 : - Бібліогр. назв 87. Укр. мовою

Навчальний посібник «Людина і політика» складається з двох розділів, які містять в собі декілька підрозділів.

Перший розділ «Людина в системі соціально-політичних відносин» розглядає людину як суб'єкт політики, що включений в політичні відносини.

Другий розділ «Форми реалізації політичних інтересів особистості» допомагає розглянути політичну діяльність, участь, активність та поведінку.

Для студентів, аспірантів, викладачів, усіх, хто цікавиться проблемами політики.

Рецензенти

В.В. Мадіссон

доктор історичних наук, професор (КНУТД)

М.І. Обушний

доктор політичних наук, професор (КНУ ім.Т.Шевченка)

Рекомендовано Вченою радою Київського національного університету технологій та дизайну як навчальний посібник

Протокол № 9 від 27.04.2011

ISBN

© Т.І. Кадлубович, 2011

© КНУТД, 2011

Зміст

Вступ.....	4
Розділ 1	
Людина в системі соціально-політичних відносин.....	5
1.1. Людина як суб'єкт політики.....	5
1.2. Політичні відносини.....	14
1.3. Особа та держава.....	21
Розділ 2	
Форми реалізації політичних інтересів особистості.....	27
2.1. Політична діяльність.....	27
2.2. Політична участь.....	35
2.3. Політична активність.....	45
2.4. Політична поведінка.....	49
2.5. Специфіка масової поведінки в політиці.....	62
Персоналії.....	72
Алфавітний показчик.....	90
Іменний показчик.....	94
Використана та рекомендована література.....	96

Вступ

Політологія розглядає політику як сферу суспільного життя, як один з видів активності соціальних суб'єктів, їх колективної та індивідуальної поведінки, як тип соціальних відносин – між індивідами, малими групами та великими спільнотами.

Спеціаліст, який оволодів політологічними знаннями, зможе впевнено розбиратися в складних політичних явищах та процесах, глибоко усвідомлювати роль політики у власній практичній діяльності.

Навчальна дисципліна «Політологія» покликана надати студентові теоретичні основи політичної науки, науково розкрити зміст головних категорій та понять, навчити його правильно орієнтуватися в політичному житті, підготувати до активної участі в політичному житті. Засвоєння основ сучасної науки про політику дозволить майбутнім спеціалістам не просто добре розбиратися в політичних явищах та процесах, але й формувати власну активну політичну позицію, бути повноправним та повноцінним членом демократичного суспільства.

Даний навчальний посібник має за мету допомогти студентові засвоїти знання з факультативного модулю «Людина і політика». Проблема особистості, її місця та ролі в політиці, її відносини з владою належить до вічних. Особливо актуальною вона стає в сучасний період розвитку країни, коли відбуваються демократичні перетворення в суспільстві. Демократизація суспільства передбачає залучення до політики кожної особистості, оскільки політика здійснюється для людей та через людей.

Таким чином, навчальний посібник допоможе студентові розібратися у поняттях «політичні відносини», «політична поведінка», «політична активність», «участь людини у політиці» тощо.

Автор сподівається, що цей посібник доповнить та розширить знання майбутніх фахівців з питань визначення місця і ролі людини в політиці, допоможе орієнтуватися в її відносинах з владою, у визначенні власної політичної орієнтації, реалізації політичних прав та свобод.

При підготовці посібника була використана не лише література з політології, але й з політичної психології, соціології, філософії. Це викликане намаганням автора якомога повніше та докладніше розкрити кожен з тем, які увійшли до навчального посібника.

Для полегшення користування посібником основні поняття в тексті виділено жирним шрифтом. Наприкінці посібника наведено біографічні дані про вчених, на праці яких є посилання в тексті. Для активізації пізнавального інтересу та самоконтролю до кожної теми сформульовані питання та тестові завдання.

Розділ 1

Людина в системі соціально-політичних відносин

1.1. Людина як суб'єкт політики

Відомий американський державний діяч Дж.Джон писав: «Будь-яка політична теорія, якщо вона не розглядає людей такими, якими вони є, виявиться, ймовірно, ілюзією». Саме тому в сучасному демократичному суспільстві завданням політології, як «науки, об'єктом якої є політика та її взаємовідносини з особистістю та суспільством», стає не лише отримання знань про сферу політики, забезпечення розуміння сутності політичних процесів, розширення інтелектуального світогляду особистості, але й надання політиці гуманістичної орієнтації. Принцип гуманізму передбачає ставлення до людини як до найвищої цінності, стверджує благо особистості як вищий критерій оцінки будь-якої суспільної діяльності.

Ще в Давній Греції філософ Платон вважав, що теорія політики повинна базуватися на вивченні людини. Усвідомлення такої необхідності знайшло своє відображення в понятті «людський вимір політики», яке надає підстави повному розглядати та вивчати складний світ політичних реалій, характеризувати людину як творця політичної реальності, тобто як суб'єкта політичної сфери.

Визнавати людину суб'єктом політики політична наука стала лише у другій половині ХХ ст. під впливом розпаду тоталітарних режимів та демократизації суспільного життя. До цього часу людина розглядалася переважно як функція держави, як незначний гвинтик, від якого ніщо не залежало. Сучасна політологія розуміє суспільство не як знеособлений колектив, яким керують герої та вожді, а як сукупність індивідуальностей, особистостей, оскільки політика, перед тим, як стати реальністю, не лише об'єктивується у певних явищах соціального життя, але й визріває у свідомості людей у вигляді політичних настроїв, ідей, сподівань.

Сучасна політологія має в своєму арсеналі багатоманітну термінологію, яка відображає багатоаспектність людини, як політичного діяча та політичного суб'єкту, користується різними поняттями, а саме: «індивід», «особа», «особистість», «суб'єкт політичної діяльності», «політична особистість», «політичний діяч», «політична людина». При всій своїй схожості ці поняття не є цілком тотожними.

Людина – поняття найширше. Воно відображає уявлення про сучасне людство на планетарному рівні. Світова філософська думка свідчить про складність його сутності: людина – складна машина, про яку неможливо скласти повне уявлення та дати точне визначення (Ж.Ламетрі); людина – матеріальна істота, організована так, щоб відчувати, мислити та змінюватися (П.Гольбах); людина – витвір природи, існує в природі та підпорядкована її законам (К.Гельвецій); людина – «найголовніший предмет у світі...» (Е.Кант).

Люди, які населяють планету, складають єдиний біологічний тип *Homo sapiens* – людина розумна. Під поняттям людина розуміється сукупність вироблених у процесі розвитку особливостей, що успадкувалися, відрізняють її

від усіх інших тварин, а людей один від одного і не включають конкретно-історичних соціальних характеристик. Людина – загальне поняття для визначення суб'єкта певної діяльності та пізнання. Тому термін «людина» доцільно використовувати як основний фундаментальний термін, що описує феномен людини, а інші терміни – як похідні.

Кожна людина є **індивідом**. Поняття «індивід» допомагає глибше зрозуміти ознаки, за якими людина відрізняється від інших живих істот. На соціальному рівні загальне поняття «людина» конкретизується через уявлення про конкретну людину, тобто індивіда певного зросту, статі, віку та інших предметних ознак. Етимологічно поняття «індивід» означає неподільне і за характером є таким, що звертається до людини як до одиничного, а не до множинного. При цьому термін індивід означає людину в психофізіологічному аспекті, «окремий живий організм, представника людського роду».

Соціальні ознаки окремого індивіда чіткіше деталізує поняття «**індивідуальність**», яке відображає особливості всієї сукупності соціально-політичних, соціально-економічних, соціально-правових, соціально-етнічних та інших ознак суб'єкта. Термін «індивідуальність» позначає розвинутого індивіда, тобто людину, яка розвинула свою унікальність. Вона постає як явище особливе, надзвичайне, відмінне від інших, досягнувши цього через розвиток свого потенціалу. «Індивідуальність – окрема особа, індивід, особистість, особливості характеру і психічного складу, що відрізняють одного індивіда від іншого». Виявляється індивідуальність окремої людини через рівень її здібностей, здатність змінювати себе та світ, в якому живе, зокрема, політичний.

Особа – це не просто біологічна, але й соціальна істота, «людина як окремий індивід, персону». Саме поняття «особа» розкриває соціальну роль, яку відіграють окремі верстви населення в життєдіяльності суспільства. Термін «особа» позначає людину як носія певних політичних прав, свобод та обов'язків.

Поняття «**особистість**» відображає сутність людини у широкому соціальному контексті. В ньому сконцентровані риси єдності та протиріч між «мікрокосмом» особи кожного окремого індивіда і потенційними можливостями індивідуальностей відтворювати і змінювати не тільки себе, але й увесь світ. Саме у цьому аспекті людина може виступати пасивним або активним учасником (суб'єктом) політичного життя.

Сучасна наука розглядає особистість як продукт спілкування та пізнання, як носія соціальних якостей, які зумовлені конкретно-історичними умовами життя суспільства. Тому особистість можна визначити як індивідуальне буття суспільних відносин.

Німецький філософ Н.Лобковіц переконаний, що особистість – це людина, свідомість якої «сама себе констатує». Характерна ознака особистості – її розвинута самосвідомість, здатність до саморефлексії, потреба уважно «вдивлятися» в саму себе: «... ми є особистостями, остільки і наскільки ми сприймаємо себе як особистість».

Не менш суттєвою ознакою особистості є її вміння цінувати і визнавати якості особистості в інших людях. Особистість являє собою «єдність її фундаментальних комунікацій: діяльності, спілкування, творчості – через її ставлення до об'єкта, іншого суб'єкта, до самої себе». Тобто поняття особистості – це своєрідний барометр соціальної зрілості суспільства, в якому кожна людина може реалізовувати себе більш-менш повно, надто вузько чи досить широко, вільно, активно і творчо чи, навпаки, – підневільно і пасивно, нагадуючи при цьому гвинтик якогось механізму. Особистість безпосередньо і водночас опосередковано бере участь у житті як окремих клітин суспільства (сім'я, навчальні, трудові, наукові колективи, рухи, партії, організації), так і соціального універсуму загалом.

Безвідносного поняття «особистість» існувати не може, бо сутність людини завжди «прив'язана» до того чи іншого рівня розвитку суспільства, який відображає характер виробничих процесів та стосунків між людьми, тип політичного устрою держави і ставлення до культурних цінностей. Саме в суспільстві здійснюється самоідентифікація особистості та ідентифікація її включеності до певної соціальної групи. Ідентичність особистості (почуття органічної належності індивіда до його історичної епохи та типу міжособистісної взаємодії, яка характерна для неї) передбачає гармонію притаманних їй ідей, образів та вчинків з домінуючим у дану епоху соціально-психологічним образом людини, прийняття нею соціального буття як свого. Ідентичність є, на думку американського дослідника Е.Еріксона, центральною інтегральною якістю індивіда, яка робить людину «людиною політичною».

У найзагальнішому вигляді під **політичною людиною** розуміється будь-який громадянин, суспільна поведінка якого безпосередньо чи опосередковано пов'язана з участю у політиці (вибори, політичні рухи, демонстрації тощо).

Докладно «людина політична» представлена, зокрема, в концепції Х.Арендт, в роботах «Між минулим та майбутнім», «Vita activa або про діяльне життя» та ін. Політика та влада повинні бути творчою стихією, простором, в якому відбувається активний пошук людиною самої себе у співвідношенні з іншими. Таким «простором виявленості» людської діяльності, на думку Х.Арендт, є соціально-політична дійсність: «Люди організуються політично, відповідно до суттєвих спільностей, з абсолютного хаосу розбіжностей». Феномен політики описується філософом як царина мовлення та дії, а тому кожний політичний суб'єкт, діючи, розмовляючи та розповідаючи, може відкрито «самопредставлятися», виявляючи себе, при цьому поважаючи та неухильно дотримуючись права інших на самовираження.

Всі розглянуті поняття відображають, по-перше, індивідуальні, психофізіологічні (емоційні, інтелектуальні та ін.) особливості людини, її специфічні звички, ціннісні орієнтації, стиль поведінки тощо, від яких часто залежить велика політика (наприклад, особистість політичного лідера). По-друге, вони позначають належність людини до певної групи (статусної, професійної, соціально-етнічної, класової, еліти, мас та ін.), соціальної спільності, соціальної верстви; визначають виконання певної політичної ролі: виборця, члена партії, парламентарія, міністра тощо. По-третє, вони вказують

на ступінь активності людини в політичному та суспільному житті, відображають аспекти її взаємодії з владою, виконання певних політичних обов'язків, наголошують на тому, що людина є суб'єктом та об'єктом, предметом впливу політики.

До розгляду проблеми особистості в політиці існує два головних підходи – «об'єктний» та «суб'єктний».

Прихильники першого підходу (Т.Гоббс, Г.Спенсер, А. де Токвіль, Ж.-Ж.Руссо, Д.Белл, С.Ліпсет, Р.Даль, У.Корнхаузер, Дж.Роулз та ін.) розуміють людину як об'єкт політики. Тобто інтереси людини мають бути підпорядковані державі, а особистість має поставити себе під керівництво спільної волі. Особистість як об'єкт потребує контролю та підкорення з боку надособистісних утворень – суспільно-політичних структур та інститутів.

Сучасна політологія, що має гуманістичну спрямованість, вважає головним особистий інтерес людини, а соціальний та політичний порядок складається як результат співвідношення інтересів різних людей при узгодженні інтересів вільних індивідів (зважаючи на погляди А.Сміта, У.Годвіна та ін.). Тобто наголос робиться на суб'єктність людини.

Суб'єктивне виражає активне, діяльнісне начало. «Суб'єкт політики – носій предметно-практичної політичної діяльності, що спричиняє певні зміни в політичних відносинах суспільства». Суб'єкт завжди пізнає, має свідомість та волю, активно діє. Тому в якості суб'єктів політики виступають носії цілеспрямованої політичної діяльності в певному політичному просторі.

Однією з умов виділення людини як суб'єкту політики є її взаємодія з іншими людьми. Ще Аристотель помітив, що політика є особливою формою спілкування або типом відносин між індивідами. А тому в якості суб'єкту політики у нього виступає «державний муж» та «політична людина».

Пізніше Н.Макіавеллі розглядає як суб'єктів політики «государя», «партії» та «верстви». «Політичне тіло» Т.Гоббса взагалі є частиною тотального державного механізму, оскільки він взагалі заперечує необхідність існування будь-яких автономних політичних суб'єктів поза державними інститутами: «дозволити політичному тілу підданих мати абсолютне представництво усіх його інтересів та прагнень означало б поступитися відповідною частиною влади держави та розділити верховну владу...». Таким чином, інституційний підхід до політики зводить все політичне життя до діяльності держави та її інститутів, а людина в політиці розглядається лише як державний діяч, який управляє підданими.

В XIX ст. в якості головних суб'єктів політики постають класи (К.Маркс), раси, народи, нації (Л.Гумплович). На початку XX ст. політичні явища починають аналізувати з точки зору участі в них груп («групи інтересів» (А.Бентлі) та еліт («політичні еліти» (Г.Моска, В.Парето)).

Сучасна політологія, зокрема американська, виокремлює особистість, індивіда в якості «первинного», вихідного суб'єкта політики. Ця традиція знайшла своє відображення в біхевіоралістичній концепції політичної поведінки та в теорії «раціонального вибору». Біхевіористський підхід виводить на арену **політичного актора** (актор – індивід, який раціонально

переслідує цілі максимальної вигоди), поведінку якого можна спостерігати та контролювати. Прихильники теорії «раціонального вибору» зводять політику до сукупності поведінок індивідуальних суб'єктів.

Комунікативний підхід закріплює за людиною статус рівноправного та автономного суб'єкта як вертикальної, так і горизонтальної соціальної та, зокрема, політичної комунікації, тобто суб'єкта політики.

Звичайна особистість не може бути виключеною з політичного життя. Оскільки, по-перше, саму політику створила людина розумна (*homo sapiens*). По-друге, соціальні спільності, верстви, групи, політичні партії та політичні рухи, різноманітні політичні інститути утворюють саме індивіди.

Аналіз літератури з політології дозволяє класифікувати усіх суб'єктів політики за різними ознаками.

За інтересом, який вони прагнуть реалізувати через політичну владу:

- Û громадянське суспільство загалом;
- Û соціальні, етнічні та конфесійні групи;
- Û окремі особистості.

За соціально-становою приналежністю:

- Û стани (робітничий, селянський тощо);
- Û політичні лідери;
- Û еліта.

За соціально-професійною приналежністю:

- Û громадяни, які мають політичні права і не є професійними політиками;
- Û громадяни, котрі тимчасово професійно здійснюють політичну діяльність як обрані до представницьких, виконавчих або судових органів влади;
- Û громадяни, які професійно здійснюють політичну діяльність (теоретичну чи практичну);
- Û громадяни, які працюють у державно-адміністративному апараті, що репрезентує державу.

За ступенем і мірою організованості:

- Û державні організації та інституції;
- Û політичні партії;
- Û громадсько-політичні організації, об'єднання, рухи;
- Û політичні блоки, фракції, угруповання.

Таким чином, роль особистості як суб'єкта політики визначається і виявляється на соціальному, інституційному і персоніфікованому рівні.

На соціальному рівні особа виступає членом певних соціальних спільностей – класових, етнічних, демографічних, професійних тощо. Соціальна приналежність, навіть тоді, коли вона несповна або й зовсім не усвідомлюється особою, впливає на її політичну поведінку, спонукає до поведінки як представника тих чи інших соціальних спільностей. Глибинні мотиви політичної поведінки пов'язані з класовою і соціально-професійною приналежністю особи, яка визначається такими соціально-економічними чинниками як відношення до власності на засоби виробництва, місце в системі суспільного поділу праці, спосіб одержання та розмір доходу. Ця об'єктивна

соціальна приналежність детермінує умови індивідуального існування особи, а значить, ту чи іншу її політичну поведінку.

З метою задоволення своїх соціальних інтересів особистість стає членом певних об'єднань – політичних партій, громадських організацій, долучається до суспільно-політичних рухів тощо. Беручи участь у їх діяльності, вона виступає суб'єктом політики також *на інституційному рівні*. І тут її політична діяльність може зумовлюватись самим фактом приналежності до цієї інституції, що, в свою чергу, має свої політичні інтереси та ідеологію, а також тим місцем або посадою, яку вона в ній займає.

Персоніфікований рівень зумовлює роль кожної особи як громадянина якоїсь держави, який має виконувати певні обов'язки, реалізовувати свої громадянські права – брати участь у виборах, референдумах, демонстраціях, мітингах тощо. На цьому рівні особа є безпосереднім суб'єктом політичної практики. Тут найяскравіше проявляється природа політики, яка здійснюється звичайними людьми і для людей.

Часто, відзначає проф. О.Шестопал, людина залучається до політики, щоб стати частиною соціальної спільності, осмислити почуття спільності. Це позбавляє самотності, дає відчуття сили й здібності впливати на хід політичних процесів. З політичних потреб випливають *політичні настанови* – активне, дійове ставлення індивіда до різних політичних інститутів, політичних проблем, подій тощо. Навіть якщо людина не бажає цікавитися політикою та суспільним життям, сама політика та суспільство не дозволять їй залишитися осторонь. Тому індивіди є первинними, вихідними політичними суб'єктами (акторами).

Критерієм політичної суб'єктності людини є наявність політичних інтересів (об'єктивних та суб'єктивних), а також прагнення до їх відстоювання. Політичні якості не дані людині одвічно. Вона повинна практично засвоїти політичний досвід, усвідомити себе у якості суб'єкта політичної діяльності, напрацювати власну позицію в політичному процесі та свідомо визначити своє ставлення до світу політики, ступінь участі в ній. До умов, які роблять людину суб'єктом політики, належать політичні знання та політична свідомість, політичні інтереси та їх усвідомлення, політична психологія. Все це повинно створювати у людини наукове уявлення про державну владу та шляхах впливу на неї. Інші умови є об'єктивними – рівень розвитку демократії, засобів масової інформації, функціонування політичного механізму та правове забезпечення. Щоб стати політичним суб'єктом, людина повинна реалізувати в політиці власну сутність та існування.

Таким чином, фактична реалізація особистістю своєї ролі суб'єкта політики пов'язана з певними факторами та умовами: політичною соціалізацією, рівнем мотивації політичної активності, з зовнішніми умовами політичної активності особистості, які передбачають демократичність політичної системи та гарантованість політичних прав та свобод.

Якщо керуватися найбільш широким та прагматичним підходом, то суб'єктами (акторами) політики можна вважати всіх тих, хто бере реальну участь у владних взаємовідносинах з державою, незалежно від ступеню їх

впливу на рішення, які приймаються, та характеру реалізації державної політики.

В 50-60 рр. ХХ ст. західні політологи практично перестають вживати опозицію «об'єкт – суб'єкт» в політиці та замінюють її поняттям «політичний актор». Політичний актор починає розумітися ними як активний учасник політичного життя.

Політичний актор – особа (або група), що впливає на процес прийняття та здійснення рішень в певній політичній системі, є суб'єктом дії в політиці, подібно до того, як театральний актор «відіграє роль». Пояснення та введення терміну «політичний актор» в науковий обіг на пострадянському просторі належить російським вченим, які під «політичним актором» розуміють суб'єкта, що «активно здійснює певну форму політичної діяльності». М.Грачов вказує, що терміни «суб'єкт політики» та «політичний актор» у сучасній політичній науці вживаються як синоніми. Хоча в останніх дослідженнях даної проблеми (наприклад, О.Гаман-Голутвіна, В.Гельман, Т.Заславська та ін.) пропонується розрізняти категорії «політичний актор» і «суб'єкт політики», надаючи перевагу більш нейтральному терміну «політичний актор».

Слід зауважити, що під «суб'єктом політики» розуміється не просто актор, який певним чином впливає на процес перетворень, а той, хто виявляє раціональність свідомості та поведінки, здатність до реалізації вільного вибору, має певний стратегічний (або хоча б тактичний) проект, політичну волю для його реалізації та втілює власні (а не зовнішні) інтереси та цілі в політиці.

Політичні актори можуть бути індивідуальними та груповими. *Індивідуальний політичний актор* – конкретна особистість, яка певною мірою виявляє політичну активність, що включає в себе взаємодію даного індивіда з політичною дійсністю, її дії та орієнтації у відношенні до політичної практики.

Так, Г.Алмонд та Г.Пауелл, наприклад, виокремлюють індивідуальних акторів в політиці та поділяють їх на групи в залежності від усвідомленості та міри участі в політичній діяльності.

Персональні суб'єкти піклуються про реалізацію власних, безпосередніх, повсякденних інтересів, не усвідомлюють політичні наслідки своєї участі, власної політичної ролі. Таких «акторів» можна назвати паройкіальними. У них «вкрай обмежене або взагалі відсутнє усвідомлення політичної системи як ясного та спеціалізованого утворення».

Одним з типів дієвих осіб в політиці є «суб'єкт-підданий». Підданство – свідоме виконання наказу, виконання обов'язку. Воно є однією з важливих політичних ролей. **Суб'єкти-піддані** розуміють власну політичну роль та призначення, але не бачать можливості вийти за їх межі, самостійно впливати на політичне життя. Ці «індивіди не мають конкретного знання про те, як саме вони можуть впливати на політичну систему».

Суб'єкти-партиципанти ясно усвідомлюють власну мету та шляхи її реалізації. Для її досягнення вони використовують інституційні механізми (партії, рухи тощо). Ці актори найбільш активні та свідомі, «розвивають цілий ряд спеціальних відносин до структур політичної дії, таких як партії, групи інтересів, а також до ролей, які вони здатні відігравати у цих структурах».

У сучасній політиці місце політичних акторів залежить від багатьох чинників (талант, особистісні якості, воля інших дієвих осіб, об'єктивні умови (економіка, соціально-політична ситуація) тощо). Від сукупності усіх цих факторів залежатимуть їх функції та реальні можливості. Політичним актором може бути, наприклад, політичний лідер, особистий вплив якого відіграє суттєву роль в різноманітних політичних ситуаціях та процесах, в регулюванні взаємовідносин, що склалися в тій чи іншій соціальній спільності, організації, суспільстві в цілому, а також «звичайний» виборець, який виражає своє волевиявлення.

Французький вчений П.Бурд'є замість термінів «об'єкт» та «суб'єкт» взагалі використовує поняття «агент», або **«політичний агент»** та його «позиція» та «диспозиція». Агент – носій політичних відносин, який актуалізується в багатовимірному просторі «політичного поля».

Існують різноманітні підходи до визначення «первинних» агентів політики. Зокрема, цікавою вбачається типологія політичних суб'єктів **за ступенем та формою групової ідентифікації**, яку запропонували американські політологи Г.Алмонд та Г.Пауелл. Всі агенти політичних відносин поділяються на чотири групи:

- **аномічні** (від франц. – «беззаконня») – спонтанно та епізодично утворені групи (учасників бунтів, маніфестацій тощо),
- **неасоціативні** – об'єднання людей, які мають безпосередній персональний контакт, неформальні зв'язки, але які не мають жорсткої організаційної структури (групи споживачів, етноконфесійні угруповання тощо),
- **асоціативні** – ті організації та асоціації, які існують легально, мають організаційну структуру та апарат та які виражають ті чи інші приватні інтереси (професійні – профспілки, демографічні – жіночі, молодіжні тощо),
- **інституційні** – угруповання людей, які мають великі можливості контролю різноманітних ресурсів (напр., фракції в парламенті).

Індивідуальних суб'єктів політики можна також класифікувати **за типами особистості**.

Польський вчений Є.Вятр розрізняє п'ять принципово відмінних **за ставленням до політики типів особистості**:

- **активісти**; їх позиція стосовно політики і влади є активною. Вони впевнені в тому, що влада є важливою цінністю, благом, та самі прагнуть до неї; цікавляться політикою та інформовані про політичні проблеми;
- **компетентні спостерігачі** – тип людей, які цікавляться політикою, розуміють її значення, але не бажають брати в ній участі.
- **компетентні критики** відрізняються тим, що їх ставлення до здійснення влади чи до політики взагалі є категорично негативним; інтерес до політики тісно пов'язаний саме з відразою до політичної діяльності;
- **пасивні громадяни** до влади ставляться негативно або нейтрально і не цікавляться політичними справами, хоча іноді про них добре інформовані, оскільки вважають обов'язком громадянина бути обізнаними щодо політичного життя;

Ї **аполітичні й відчужені** – тип людей, які категорично не беруть участі в політиці, не цікавляться політикою і мало про неї знають.

Українські політологи І.Бекешкіна, Є.Головаха, та В.Небоженко запропонували **типологію особистості у відповідності до її ставлення до політики**:

Ї **особистість, що «розчинена» в суспільстві** – не виділяється із системи суспільних політичних зв'язків, характеризується колективістською ідеологією, у межах якої окрема людина є лише функціонально визначеним елементом суспільної системи, тільки в ній знаходячи сенс функціонування і тільки в її цілях – власну гідність та цінність;

Ї **особистість, що відчужена від суспільства** – характеризується подвійною системою цінностей: одна система призначається виключно для внутрішнього користування як вияв власних «егоїстичних інтересів», а інша – для пристосовування до зовнішніх вимог;

Ї **амбівалентна особистість**, яка, визнаючи основоположні цінності демократії, не володіє достатнім рівнем правової, економічної і політичної культури для послідовної реалізації цих цілей.

Дж.Розенау в роботі «Турбулентність в світовій політиці» (1990) поділяє акторів (суб'єктів) політики на **мікроакторів** (громадянин, державний діяч, приватний актор) та **макроакторів** (держави, міжнародні організації, маси, рухи). При цьому Дж.Розенау первинними суб'єктами політики вважає все ж таки окремих індивідів та поділяє індивідуальних суб'єктів на три види акторів:

Ї **звичайного громадянина**, чия участь в політиці зумовлена груповими інтересами,

Ї **професійного діяча**, який виконує в державі функції управління та контролю,

Ї **приватного індивіда**, який діє незалежно від групових цілей та не виконує при цьому професійних обов'язків.

Зважаючи на все вищесказане, можна стверджувати, що людина є носієм сукупності всіх суспільних відносин. Особистість як суб'єкт політики повинна орієнтуватися в правилах «гри» в суспільстві, знати, яке місце вона хоче і може зайняти в цій грі. Лише за цих умов особистість стає повноправним суб'єктом політики.

Питання для самоконтролю

1. Які терміни використовує політологія для відображення багатоаспектності людини як політичного діяча та політичного суб'єкту?
2. Доведіть, що суб'єктом політики є особистість.
3. Що розуміється під поняттям «людина політична»? Хто є прихильником використання такого терміну?
4. Які підходи до розгляду проблеми особистості в політиці існують у політології?
5. За якими ознаками класифікують усіх суб'єктів політики?
6. Дайте характеристику ролі особистості як суб'єкта політики на соціальному, інституційному та персоніфікованому рівнях.

7. Що розуміється під поняттям «політичний актор»? Які є підстави для вживання саме цього терміну?
8. Яких політичних акторів виокремлюють Г.Алмонд та Г.Пауелл?
9. Дайте характеристику аномічних агентів політичних відносин.
10. Дайте характеристику неасоціативних агентів політичних відносин.
11. Дайте характеристику асоціативних агентів політичних відносин.
12. Дайте характеристику інституційних агентів політичних відносин.
13. Назвіть та дайте характеристику типів особистості за Є.Вятром.
14. Дайте характеристику типології особистості у відповідності до її ставлення до політики.
15. Дайте характеристику акторів політики за Дж.Розенау.

1.2. Політичні відносини

Політичні відносини є необхідною складовою політики, без якої неможливі стосунки між усіма суб'єктами політики.

В своєму реальному, повсякденному вираженні політика є сукупністю різноманітних дій (акцій) та взаємодій (інтерацій) конкретних суб'єктів (акторів) в сфері їх конкурентної боротьби за державну владу, реалізацію життєво важливих інтересів, тобто є взаєминами або відносинами.

Політичні відносини – це взаємодія соціальних груп, особистостей, соціальних інститутів з приводу управління суспільства та його облаштування. Вони виникають тоді, коли одвічна потреба в управлінні та владному регулюванні соціальних процесів та відносин починає здійснюватися при активному втручанні держави.

Сфера політичних відносин досить багатоманітна. Вона включає в себе і інститути, і процеси, і дії, і різноманітні системи утворення цих дій.

Політичні відносини мають в собі усі необхідні атрибутивні якості політики: їх сенс полягає в становленні зв'язку буття соціальних суб'єктів з проблемами та інтересами, які притаманні усій соціальній спільноті.

Ці відносини можуть бути **вертикальними** та **горизонтальними**. Суспільство умовно можна уявити як піраміду, вершину якої складає держава та її органи, а основу – народ. Зверху вниз складаються відносини управління та підкорення. Це вертикальні політичні відносини. Політичні відносини горизонтального типу – це відносини між різними верствами та групами однієї або однотипної спільноти. Між націями, етносами, політичними та громадськими рухами тощо. Горизонтальні відносини часто називають громадянськими, а суспільство, в якому ці відносини домінують – громадянським. Держава виступає інструментом підтримки та регуляції такого зв'язку.

Політичні відносини виникають при активній участі свідомості, існують у вчинках, діях, процесах, взаємовідносинах між соціальними групами, державами, партіями.

Політичні відносини є об'єктивними, тобто незалежними від свідомості людини. Для суб'єкта політичні відносини є даністю, яка склалася та розвивається незалежно від нього, за власною логікою.

Завдяки політичним відносинам політична система функціонує як цілісність. Розуміння сутності, форм політичних відносин у суспільстві, місця і ролі їх у політичній системі дає можливість з'ясувати політичні процеси і спрямувати їх.

Політичні відносини мають властиві їм **особливості**:

- надзвичайна різноманітність;
- глибока зумовленість соціально-економічними відносинами і культурним рівнем суспільства;
- визначеність політичними інтересами і політичними потребами;
- особливість вираження – у сфері завоювання, формування і функціонування політичної влади, втілення у політичних відносинах факту управління; регулювання відносно всіх інших видів суспільних відносин, у які вступають суб'єкти;
- прямий або непрямий вплив на систему суспільних відносин;
- охоплення широких мас, їх спільнот, створених ними організаційних структур, участю у політичних відносинах;
- політичні відносини значно більше, ніж інші, впливають на забезпечення соціальної стабільності, на функціонування всіх структур політичної системи суспільства, забезпечують її цілісність.

Послідовна зміна стану політичних відносин набуває вигляду політичного процесу. **Політичний процес** – форма функціонування політичної системи суспільства, яка еволюціонує у просторі та часі.

Зміна стану політичних відносин може бути пов'язана не тільки з переходом політичних відносин від одного типу до іншого, а й розвитком всередині кожного з них. Типи політичних відносин можуть змінюватися революційним шляхом. Політичні відносини, що утвердилися, вдосконалюються шляхом реформ.

Впливаючи на всю систему соціальних відносин, політичні відносини, відчують на собі зворотний вплив. Так, зміна економічних відносин тим успішніша, чим рішучіше ламається стара і створюється нова система політичних відносин. Разом з тим політичні відносини можуть розвиватись послідовно як демократичні, маючи під собою як базу розвинені економічні відносини.

Одним із способів існування політичних відносин є політичні рухи. **Політичні рухи** – цілеспрямовані об'єднання громадян, які охоплюють різні недержавні та непартійні, частково або повністю політизовані структури, що впливають на владу, але не прагнуть до її завоювання.

Політичні рухи як суспільна діяльність спрямовані на реалізацію політичних інтересів, потреб і приведення у відповідність з ними політичних відносин. Як тільки клас, що прийшов до влади, вичерпує свій демократичний потенціал, політичні відносини набувають характеру відкритого панування і підкорення. Історично у цей час завжди формується новий прогресивний клас з

новим суспільно-політичним інтересом. Спираючись на загальнополітичний рух, він приходить до влади. Такий безперервний політичний процес свідчить, що політичні відносини на кожному новому циклі політичного процесу включають розширену масу людей, які дедалі більше можуть реалізувати себе як особистість.

Історичний досвід показав, що політичні відносини є різноманітними за своїм характером, їх можна класифікувати за окремими принципами.

Типологія політичних відносин

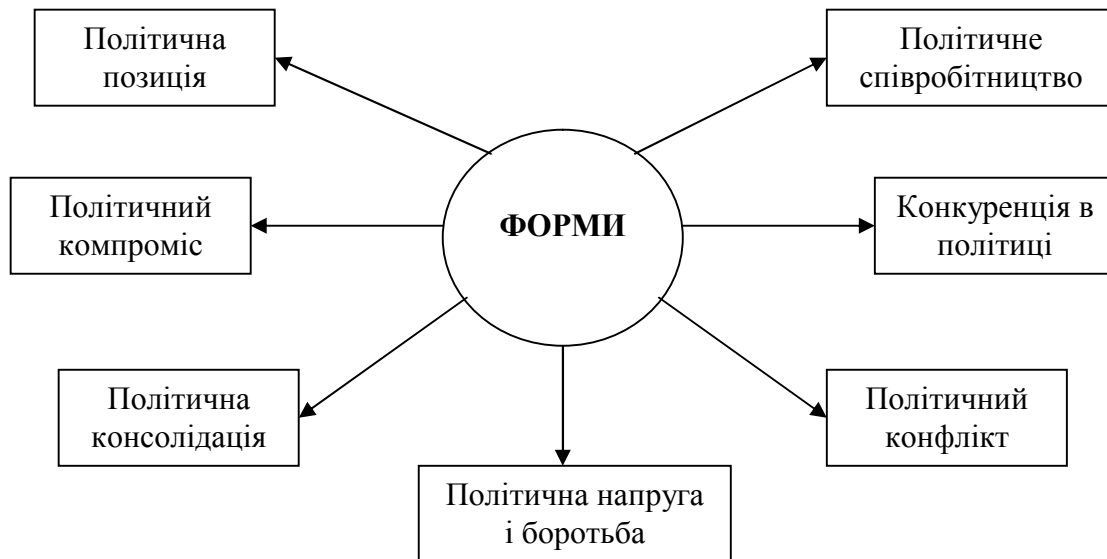
Критерій типології	Типи політичних відносин
За характером соціальних суб'єктів	<ul style="list-style-type: none"> • міжнародні; • міжнаціональні; • міжгрупові; • міжособистісні (між окремими індивідами, лідерами).
За організацією соціальних суб'єктів	<ul style="list-style-type: none"> • міждержавні; • міжпартійні; • між громадськими об'єднаннями; • державно-партійні; • між державою і громадськими об'єднаннями; • між партіями і громадськими об'єднаннями; • між світовими політичними структурами (міжурядові, сформовані національними урядами; між неурядовими організаціями, які складаються з національних організацій та асоціацій; транснаціональні організації, які створюються індивідами).
За характером відносин	відносини панування та підкорення
За характером упорядкованості	координаційні та субординаційні
За характером різних сфер політичної влади	законодавчі, управлінські, судові
За тривалістю:	<ul style="list-style-type: none"> • сталі, довготривалі (виражають докорінні особливості даної політичної влади); • динамічні (відображають зміну співвідношення соціально-політичних сил у процесі повсякденної політичної життєдіяльності суспільства).
За територіальною спрямованістю	<ul style="list-style-type: none"> • у масштабах політичної системи однієї країни; • у глобальному масштабі між політичними системами різних країн.
За механізмом	стихійні та свідомі.

Через зовнішній вияв політичних відносин можна визначити їх систему, структуру, усталеність або зміну.

Розвиток форм політичних відносин, їхня різноманітність, багатство свідчать про складність політичного життя. Складне, розвинене суспільство має безліч форм політичних відносин, які, в залежності від рівня політичної культури, використовують суб'єкти політики

Розглянемо основні **форми політичних відносин**.

Форми політичних відносин

Політична позиція – порівняно стійка сукупність взаємодій та взаємозв'язків політичних суб'єктів, що формує спосіб їхньої спільної діяльності. Політична позиція виступає як форма відносин між суб'єктами політики, які відіграють різну роль у політичному житті, посідають певне місце в системі влади. Ця форма політичних відносин відображає політичний інтерес суб'єкта політики при його взаємовідносинах з іншими суб'єктами політики. Політична позиція знаходить свій вияв у різних політичних цілях і настановах, ціннісних орієнтаціях, ідеалах, фіксується в політичних програмах, основних правових документах.

Політичне співробітництво – форма політичних відносин, що відображає спільні дії суб'єктів політики, які не суперечать цілям кожного з них. Політичне співробітництво досягається на ґрунті політичної культури, компетентності суб'єктів політичної діяльності.

Політичне співробітництво може здійснюватись як політичний компроміс або конкуренція.

Політичний компроміс (від лат. – угода, згода) є формою політичних відносин, готовність поступатися у чомусь заради досягнення згоди з контрагентом. Досягнення політичного компромісу як практичного втілення політичних відносин відбувається, якщо суб'єкти політики чітко знають об'єкт, предмет політичної незгоди, на вирішення якої спрямовані зусилля, усвідомлюють поступки, розуміють, як досягти їхньої межі, з'ясовують умови,

за яких може бути здійснений політичний компроміс. Політичні компроміси досягаються в основному мирним шляхом.

Конкуренція в політиці (від лат. – змагання, суперництво) – форма політичних відносин, коли суб'єкти політики з різними, або протилежними інтересами прагнуть до максимального збільшення власних переваг. М.Вебер визначає конкуренцію як мирний конфлікт, що зводиться до спроб досягнення контролю над певними ресурсами.

Іншою формою політичних відносин є **політична консолідація**. Політична консолідація (від лат. – зміцнення, згуртування) – форма політичних відносин, що виражає об'єднання суб'єктів політики з метою досягнення загальних цілей на основі спільних принципів взаємовідносин.

Політична консолідація як форма політичних відносин між суб'єктами політики виникає на основі розвинених політичних потреб подолання вузькості існуючих і розвитку нових зв'язків, виникнення нових політичних організацій, що потребують входження у політичну систему і розгортання політичної діяльності, формування нових політичних завдань, захисту від реакційних, деструктивних сил, при втраті контролю за політичною ситуацією і необхідності налагодження політичного функціонування з метою встановлення стабільності в суспільстві та ін.

Прикладом політичної консолідації може бути об'єднання прогресивних сил у боротьбі проти екстремізму. Проте політично консолідуватись можуть і реакційні, деструктивні сили, наприклад, для інтервенції, здійснення терору та ін.

Політичний конфлікт – це форма політичних відносин, зіткнення, протиборство різних суб'єктів політики в їх прагненні реалізувати свої інтереси та цілі, пов'язані насамперед з боротьбою за здобуття влади, її перерозподіл, зміну свого політичного статусу, а також з політичними перспективами розвитку суспільства. У разі невміння уникнути конфлікту він порушує нормальний стан функціонування суспільства.

Причиною виникнення конфліктів може бути не просто розбіжність інтересів різних груп, а насамперед нерозуміння політичними суб'єктами власних довгострокових інтересів, амбіції політичних лідерів або керівників цих груп, груповий егоїзм. Конфліктну ситуацію у відносинах між сторонами конфлікту, що складається, спричинює політичне напруження.

Політичне напруження – особливий стан політичного життя, що характеризується втратою довіри до влади, зростанням незадоволеності реальним станом життя, накопиченням агресивності серед окремих груп і верств населення, нагромадженням стресових ситуацій, втрачанням керованості поведінкою людей. Політичне напруження можуть посилювати економічні, соціальні процеси, катастрофи й лиха, активність екстремістських груп, дезорієнтація владних структур та ін.

Однією з форм політичних відносин суб'єктів політики є політична боротьба. **Політична боротьба** – форма політичних відносин між суб'єктами політики, спрямованих на досягнення міцних позицій у системі владарювання, впливу на владу шляхом реалізації своєї політичної волі. В основі політичної

боротьби лежать інтереси різних суб'єктів політики (соціальних спільнот, окремих осіб), прагнення втілити їх у життя. Об'єктом політичної боротьби є влада, процес владарювання, вся політична система суспільства.

Політичні відносини у формі політичної боротьби мають гостроту різної сили. Більш спокійними є парламентська боротьба, партійні взаємовідносини, а також відносини між партіями і громадськими організаціями, ідейна боротьба. До гострих форм політичної боротьби належать насильницькі методи вирішення політичної ситуації, збройна боротьба, громадянська війна та ін.

Політичні відносини є порівняно самостійним структурним елементом певної політичної системи. Тому можна говорити про **соціальні функції політичних відносин**.

Об'єднувальна функція. Спільні політичні цілі об'єднують політичні сили і відповідно формують, викликають до життя політичні відносини певної якості й необхідного рівня розвиненості. Отже, політичні відносини пов'язують владу, її носіїв (організаційні структури) і політичну культуру в єдину цілісну систему, а саме – політичну систему.

Координаційна функція. Політичні відносини виступають формою координації (горизонтальної та вертикальної побудови) політичної діяльності організацій, їхніх зусиль. Відносини по вертикалі забезпечують координацію дій державних, партійних, громадських органів, по горизонталі – зв'язки державних, партійних, громадських організацій. Без такої координації структура політичної системи розпадається. Саме координація діяльності різних органів і організацій з'єднує їх у цілісну систему, тобто політичну систему.

Функція соціально-політичного творення. Розвинені активні політичні відносини можуть виникати і функціонувати (тобто втілюватись у діяльності суб'єктів політики) лише за певного рівня розвитку політичної системи суспільства. Розвинена політична система розширює, поглиблює, наповнює прогресивним змістом усі політичні відносини, а отже, вона є активною. Застійний стан політичних відносин, відсутність якісних змін, звуження змісту, згортання, уповільнення активності або взагалі припинення їх ведуть до розпаду політичної системи, а згодом і до розвалу.

Політичні відносини, підтримуючи функціонування політичної системи, творять нове в самих суб'єктах політичного життя, наповнюють його змістом, оновлюють його організаційні структури. Звуження самотворення політичних відносин веде до застою, а іноді й до припинення функціонування політичної системи.

Діяльнісна функція. Політичні відносини, функціонуючи, забезпечують існування політичної системи у стані життєдіяльності. Розвиток політичних відносин, різноманітність їхніх форм є виразом активності політичної діяльності в суспільстві, впливу її на інші види діяльності, входження у світовий політичний порядок.

Таким чином, політичні відносини в основі своїй є результатом відображення найбільшою мірою економічних і культурних відносин. Розвинені політичні відносини здійснюються на широкій юридичній основі, яка

відкриває простір демократії, розвитку інформаційно-комунікаційної революції.

Розвиток типів і форм політичних відносин зумовлюють певні чинники. На творення і функціонування політичних відносин впливають усвідомлення політичного інтересу, координація цілей і засобів їх досягнення, наявність міцної політичної влади, правова регламентація, розвиток економічних відносин, культури суб'єктів політики та демократичних засад у суспільстві.

Чинники суспільної діяльності людей, їх спільнот і об'єднань, спрямовані на здобуття, утримання або перерозподіл державної влади називаються **політичними інтересами**. Усвідомлення політичного інтересу породжує певну мету у здійсненні політичних відносин.

Другим чинником, що формує політичні відносини є **координація цілей та засобів їх досягнення**. Засоби політичної дії сприяють упорядкуванню політичних відносин.

Наявність міцної політичної влади є третьою умовою стійких владовідносин у суспільстві. Посилення або послаблення політичної влади насамперед впливає на зміцнення (розквіт) або розпад (застій, звуження, припинення) політичних відносин, пов'язаних у суспільстві з владовідносинами.

Четвертим чинником формування політичних відносин, їх регулятором є **правова регламентація**. Право – система встановлених або санкціонованих державою загально-обов'язкових правил поведінки, інструмент регулювання у взаємовідносин особистості або соціальної спільноти як суб'єкта політики з усією соціальною цілісністю. Право – гарант політично вільних відносин, умова свободи їх здійснення.

Політичні відносини активно розвиваються при забезпеченні розвитку економічних відносин, культури суб'єктів політики, демократичних засад у суспільстві. Політичні відносини в суспільстві є демократичними лише тоді, коли вони враховують інтереси різних соціальних спільнот.

Політична система як система політичного владарювання покликана спрямовувати механізм політичних відносин на здійснення самоврядування народу на основі соціальної справедливості, гуманізму і демократії.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення політичним відносинам.
2. Дайте характеристику вертикальним політичним відносинам.
3. Як Ви розумієте поняття «горизонтальні політичні відносини»?
4. Назвіть характерні особливості політичних відносин.
5. Що таке політичний процес? Як пов'язаний він із політичними відносинами?
6. Назвіть способи існування політичних відносин.
7. За якими критеріями класифікують політичні відносини?
8. Назвіть форми політичних відносин.
9. Поясніть сутність поняття «політична позиція».
10. Що таке політичне співробітництво?
11. Які форми політичного співробітництва Ви знаєте?

12. Поясніть сутність політичної консолідації.
13. Дайте характеристику політичному конфлікту як формі політичних відносин.
14. Дайте характеристику політичним відносинам у формі політичної боротьби.
15. Назвіть соціальні функції політичних відносин.
16. Які чинники зумовлюють розвиток типів і форм політичних відносин?

1.3. Особа та держава

Як було з'ясовано вище, в сучасних умовах особа стає рівноправним суб'єктом політичних відносин. В політиці вона виявляє себе переважно як особистість.

Поняття держава виражає потребу в упорядкуванні, забезпеченні цілісності суспільства, узгодженні та інтеграції спрямованості індивідів та соціальних груп.

Відносини людини і держави складні, неоднозначні, будуються насамперед на основі розуміння людиною самої сутності держави, її функцій, особливостей існування, на встановленні такого балансу, при якому особистість мала б можливість безперешкодно розвиватися, здійснювати свої права, свободи, задовольняти власні інтереси. А держава одержувала б визнання та підтримку своєї діяльності з боку особи, яка виконує свої обов'язки та несе відповідальність за їх невиконання.

Всю величезну кількість теорій та поглядів, які існували в історії політико-правової думки і стосуються співвідношення «держава – особа» можна звести до двох основних підходів.

Перший підхід – *державницький*. В його основі – патерналістські (Конфуцій) та етатистські (Платон, Аристотель) теорії, погляди Т.Гоббса та Г.Гегеля. Держава має незаперечний пріоритет та переваги перед людиною, має право визначати статус та права, канали і межі політичної активності людини. При цьому прихильники патерналістської суті держави твердять про необхідність мати державу, спроможну виконувати роль своєрідного «благодійника». Рушійною силою історичного прогресу виступає також держава, оскільки саме вона втілює в собі «Світовий дух» (Г.Гегель), а тому уособлює всі чесноти. Держава є найбільш досконалим втіленням світової ідеї, схильної до саморозвитку, наймогутнішого прояву людської особистості, всезагальності політичного, матеріального та духовного начал. Держава захищає людину від випадковостей, забезпечує справедливість та реалізує всезагальність інтересів. Держава в ім'я надособистісного удосконалення людини (К.Вольф) може втручатися в усі сфери життя, в тому числі й в особисте. Індивід підкоряється державі, оскільки саме держава інтегрує окремих індивідів та їх групи в органічну цілісність, надаючи змісту їх життєдіяльності.

Домінування держави позначається терміном етатизм. **Етатизм** (від франц. – держава) – необхідність і виправдання активного втручання держави в економічне, політичне, соціальне і духовне життя суспільства, виходячи з ідентифікації держави як всезагальної цінності, вищого результату й мети

суспільного розвитку; активна участь держави в житті суспільства. Теоретично етатизм обґрунтовує необхідність активного втручання держави в усі сфери суспільного життя, виходячи із сприйняття держави як всезагальної цінності, вищого результату й мети суспільного розвитку. Практично етатизм проявляється в централізації, концентрації та бюрократизації політичної влади, посиленні організаційно-контрольних функцій держави.

Етатизація суспільного життя найбільшою мірою відбувається за недемократичних політичних режимів.

Другий підхід – *індивідуалістичний, особистісний, гуманістичний*. Цей підхід базується на розумінні особистості як суб'єкту політики. Причому сама особистість стає метою політики, а держава виступає в якості засобу для досягнення цієї мети. У відносинах «людина – держава» пріоритет належить людині, а держава та її структури покликані підкорити свою діяльність охороні й захисту прав людини, які не є дарованими державою, а об'єктивно існують від народження людини та є невідчужуваними від неї. Основою держави повинні стати права та природа людини. Дж.Локк, Т.Джефферсон, Дж.Медісон та інші ліберальні мислителі наполягали на тому, що вищою соціальною цінністю є особистість, на основі потреб якої і повинна будуватися вся система державної влади. Вони розвивали ідеї суверенітету особистості, що виникли ще в афінському полісі та римському праві. Держава є результатом згоди вільних громадян, які обмежують її можливості втручання в їх приватне життя. Дж.Локк вважав політично впорядкованим суспільством таке, в якому є правління більшості, що підкоряється певним правилам, на які не повинен зазіхати жоден правитель. Цінність держави, говорив англійський філософ Дж.С.Мілль, визначається цінністю його громадян. Добродесність держави полягає в намаганні зробити своїх підданих добрими та освіченими. Єдине правління, що може повністю задовольнити всі гострі потреби соціальної держави, – це те правління, в якому беруть участь усі люди, будь-яка участь яких, навіть найменша суспільна функція, корисна; така участь має збільшуватися настільки, наскільки дозволяє суспільство. Тому держава стає підконтрольною народу.

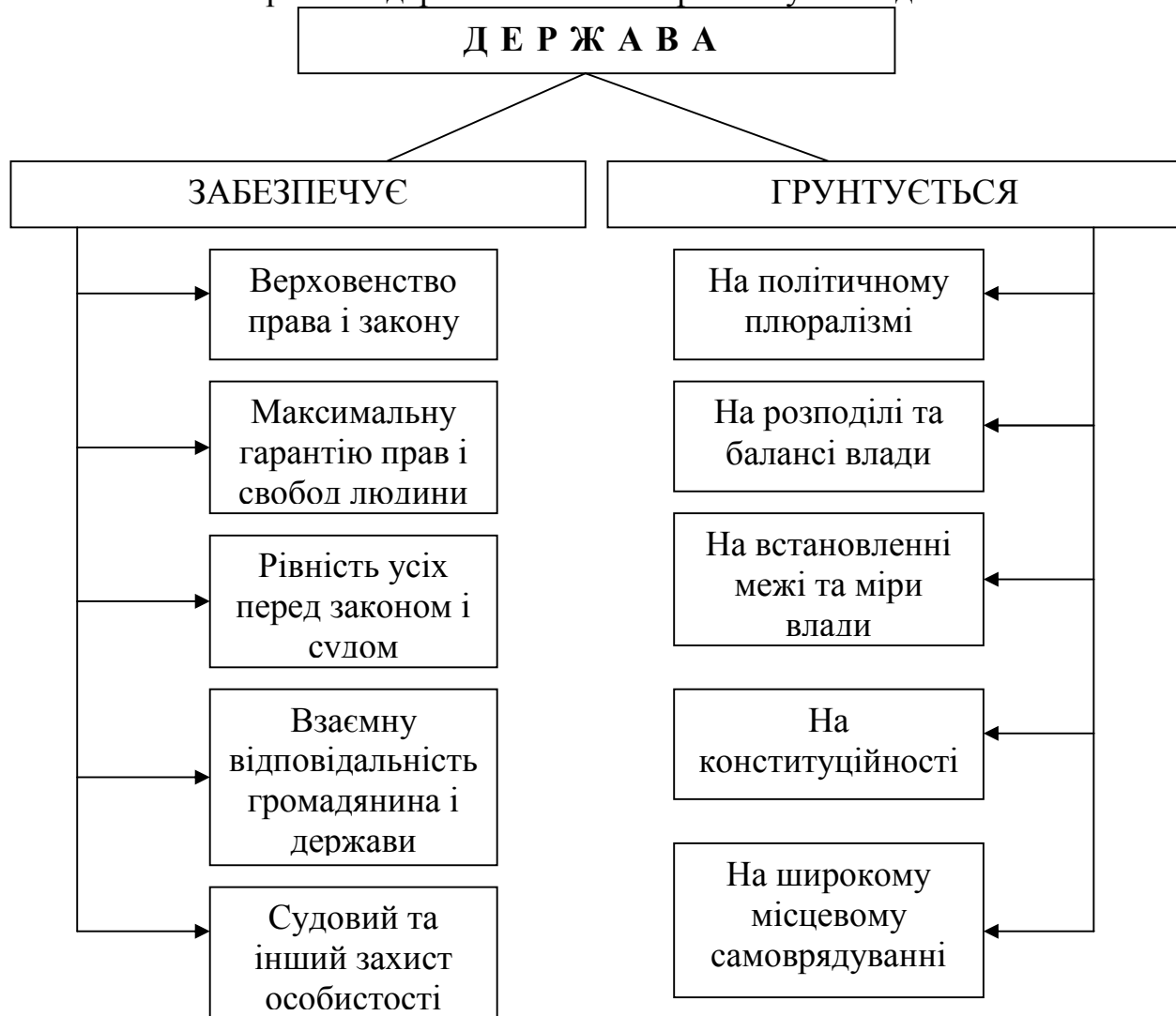
Головною сферою реалізації людини є *громадянське суспільство*, тобто сфера незалежних від держави горизонтальних суспільних зв'язків на різних рівнях (між індивідами, групами, інститутами тощо). Відносини особистості та держави мають базуватися на основі їх зв'язаності взаємними правами, обов'язками та відповідальністю.

Громадянське суспільство та держава перебувають у тісному взаємозв'язку: перше неможливе без другого. Від ступеня розвиненості громадянського суспільства залежить ступінь демократичності держави.

Формою взаємодії держави та громадянського суспільства є *політичний режим* як система методів і засобів здійснення політичної влади. За тоталітарного режиму держава фактично поглинає громадянське суспільство. За авторитарних режимів наявне громадянське суспільство не контролює державу. Партнером держави громадянське суспільство виступає лише у правовій державі за демократичного політичного режиму.

Термін «**правова держава**» затвердився в німецькій літературі на початку XIX ст. Сучасна політологія трактує правову державу як форму організації і діяльності державної влади, яка будується на взаємовідносинах з індивідами та їх різними об'єднаннями на основі норм права. У правовій державі створюються умови правової рівності усіх громадян, пріоритет прав людини над законами держави, невтручання держави у справи громадянського суспільства.

Головні ознаки правової держави можна зобразити у вигляді схеми:

Український правознавець Б.Кістяківський писав: «у правовій державі влада має бути організована так, щоб вона не придушувала особу, у ній як окрема особа, так і сукупність осіб – народ – мають бути не лише об'єктом влади, але й суб'єктом її». Тому прихильники правової держави виступають за те, щоб держава та індивід діяли у відповідності до принципів солідарності та субсидіарності.

Принцип солідарності передбачає, що суспільство має обов'язки перед своїми членами, причому благо кожного нерозривно пов'язане з процвітанням (або послабленням) цілого, з турботою кожного один про одного та про державу як втілення громадянства. Сучасний американський філософ Р.Порті вважає, що солідарність в умовах цивілізації є найважливішим етичним імперативом. Принцип солідарності, який базується на взаємозалежності усіх

членів суспільства та органічного зв'язку людей у процесі взаємодії, є механізмом соціальної інтеракції та виявляється як взаємодопомога.

Принцип субсидіарності означає, що держава зобов'язана допомагати тим, хто не в змозі самотійно забезпечити гідне життя, у кого немає для цього необхідних коштів та духовних сил. Але, згідно з принципом субсидіарності, «втручання держави припустиме лише в тому випадку, коли без її допомоги неможливо досягти поставлених цілей». Субсидіарність є принципом пріоритету прав та інтересів особи перед правами та інтересами будь-якої спільноти, пріоритету меншої, раніше утвореної спільноти порівняно із спільнотою більшою або спільнотою вищого рівня. Цей принцип є одним із основоположних принципів, на яких базується сучасне демократичне суспільство.

Субсидіарність виходить від конкретного індивіда, тобто від індивіда, що бере участь в системі різних спільнот. Спільноти, членом яких є індивід, можуть мати будь-яку природу (сім'я, територіальна громада, громадянське об'єднання, асоціація, нація, національність, громадянське суспільство тощо, тобто все те, в рамках чого людина реалізує себе як особистість. У суспільстві існує певна ієрархія спільнот (інституцій). Кожна людина оцінює значущість кожної з них та будує власну ієрархію названих спільнот (інституцій) у відповідності до власної шкали цінностей. Тому у найзагальнішому вигляді принцип субсидіарності зводиться до того, що усі спільноти є субсидіарними (додатковими) до особи. Інакше, не особистість існує для спільноти, а різного роду спільноти утворюються для реалізації її інтересів.

Особа пов'язана з суспільством та державою безліччю видимих і невидимих уз. Найхарактернішим зв'язком особи (людини) з державою є її *громадянство*, як постійний політико-правовий зв'язок індивіда (особистості) з державою, що відображається в їх взаємних правах та обов'язках.

Саме поняття «*громадянин*» протягом еволюції держави набувало різних градацій та визначень, традиція вбачати витoki політичної залученості та участі людини у політиці саме в її громадянській причетності до держави залишається стійкою.

Бути громадянином у будь-які часи і за будь-яких умов означає постійне перебування в певному соціально-політичному просторі та часі.

Взагалі ставлення людини до держави може бути свідомим або несвідомим, раціональним або нераціональним (іраціональним). Найчастіше зустрічається ставлення людини до держави, в якому присутні елементи того й іншого, тобто визначити певне ставлення у «чистому» вигляді неможливо.

Раціональне ставлення характеризується достатньою послідовністю, узгодженістю між переконаннями, цінностями та реальними вчинками (діями) особистості.

Іраціональне ставлення до держави є суперечливим. Реально воно призводить до того, що громадяни «чекають» на «рятівника країни», такого харизматичного лідера, який би змінив ситуацію на краще. Таке ставлення характерне для громадян у суспільствах перехідного періоду, коли спостерігається неврівноваженість політико-економічної та соціальної ситуації.

Отже, держава та особа тісно пов'язані. Держава визнає людину, її життя, недоторканість, честь і гідність найвищою соціальною цінністю. Головним обов'язком держави є забезпечення людині відповідних умов для здійснення прав та свобод, виконання обов'язків. Держава відповідальна перед людиною та суспільством за свою діяльність.

Взаємовідносини людини та держави, можливість особистості брати участь в політичному, соціально-економічному та культурному житті регулюються системою конституційних норм, які визначають *права та свободи людини та громадянина*.

Сучасне розуміння цих прав базується на визнанні природженого (природного) не відчуженого та священного характеру фундаментальних прав людини, які охороняються державою.

Загальноприйнята класифікація прав та свобод особистості у відповідності до сфер реалізації поділяє їх на громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні.

Громадянські права та свободи містять в собі фундаментальні аспекти свободи особистості. До них належать право на життя, свободу та особисту недоторканість, захист честі та доброго ім'я, свободу пересування та вибору місця проживання, право на справедливий, незалежний та справедливий суд тощо.

Політичні права та свободи передбачають вільне самовизначення особистості в політичному житті, можливість участі в управлінні державою та суспільством. Сюди належать виборче право, свобода союзів, асоціацій, демонстрацій та зборів, свобода слова, думок, право на інформацію, свобода друку, радіо та телебачення, свобода совісті тощо.

Економічні, соціальні та культурні права – це право на власність, підприємництво, право на працю та вільне користування власними здібностями до праці, соціальне забезпечення, гідні умови життя, охорона здоров'я, право на освіту, доступ до культурних цінностей тощо.

Але людина має й певні обов'язки перед суспільством: сплата податків, збереження природи та оточуючого середовища, піклування про дітей та їх виховання, захист Вітчизни.

Політична свобода, самовизначення особи стосовно держави та влади, її законів, що зумовлюють раціоналізм політичного життя, забезпечують громадянський правопорядок. Політична свобода людини починається відтоді, коли вступають у дію прийняті в державі закони.

Питання для самоконтролю

1. Які підходи до розуміння зв'язків «держава-особа» існують в історії політико-правової думки?
2. Дайте характеристику державницькому підходу до співвідношення «держава-особа».
3. Що розуміється під поняттям «етатизм»?
4. Дайте характеристику гуманістичному підходу до співвідношення «держава-особа».

5. Що таке громадянське суспільство?
6. Чи існує взаємозв'язок між громадянським суспільством та державою? Чи залежить він від політичного режиму?
7. Як ви розумієте поняття «правова держава»?
8. Які ознаки правової держави називаються в науковій літературі?
9. Дайте характеристику принципу солідарності.
10. Дайте характеристику принципу субсидіарності.
11. Що таке громадянство?
12. Які види ставлення людини до держави ви знаєте?
13. Розкажіть про права та свободи людини та громадянина.
14. Чи є різниця між громадянськими та політичними правами та свободами? В чому вони полягають?

Розділ 2

Форми реалізації політичних інтересів особи

Основою розвитку громадянського суспільства є політична діяльність, політична активність, політична участь та політична поведінка суб'єктів політики. Всі ці поняття тісно пов'язані між собою та потребують більш детального вивчення і розмежування.

Поняття «політична діяльність» можна вважати центральним, ключовим, оскільки у широкому значенні слова – це діяльність політичної сили як важливого елемента політичної системи (легальної влади), що спрямовує життя соціуму. Політична діяльність у вузькому розумінні – це активність суб'єктів, пов'язана з реалізацією їхніх інтересів у суперництві з іншими суб'єктами, щоб бути представленими в органах управління. Політичні відносини передбачають певну політичну діяльність, яка реалізується через політичну участь та політичну поведінку.

2.1. Політична діяльність

Однією з найважливіших умов існування суспільства виступає політична діяльність, яка характеризується свідомими діями, цілеспрямованістю, задоволенням політичних інтересів суб'єктів політики.

Політична діяльність є різновидом соціальної активності суб'єктів політики та визначається як вид суспільної діяльності, що являє собою сукупність осмислених дій, які ґрунтуються на врахуванні політичних інтересів, мобілізації політичної волі з метою досягнення політичних цілей. Політична діяльність по суті віддзеркалює систему політико-владних відносин, що панують у суспільстві.

Поняття «**політична діяльність**» відображає всю багатоманітність дій політичних акторів як у персоналізованих, так і в інституціоналізованих формах, які обумовлені зайняттям певної політичної позиції та пов'язані з ціледосягненням, реалізацією владних інтересів. Поняття «політична діяльність» надає можливість зосередити увагу на найбільш динамічному аспекті політики – різних діях людей, спрямованих на реалізацію тієї чи іншої політичної мети. Політичну діяльність можна визначити і як свідому зміну або вдосконалення політичних відносин, які існують, в інтересах великих мас людей (класів, націй, соціальних груп, верств).

Політику можна розглядати в якості людської діяльності, оскільки вона пов'язана з прийняттям та проведенням в життя рішень на рівні суспільства. Причому, через власну політичну діяльність людина формує не лише саму себе, але й суспільство. Політична діяльність – це дії суб'єктів політики, які відбивають реалізацію ними своїх політичних статусів.

Політична діяльність особистості залежить від багатьох умов. Це насамперед об'єктивні можливості: загальний рівень розвитку суспільства та стан його політичної культури.

Компетентна політична діяльність, заснована не на «сьогоденних» почуттях, партійних пристрастях та персональних амбіціях, а на знанні законів і правил політики як науки і соціального мистецтва, це насамперед

характеристика політично освіченого, компетентного політика. В залежності від рівня цієї компетентності, міри зацікавленості в політичному житті, власної причетності до політичної діяльності, вольових, інтелектуальних, психічних якостей, людина здатна виконувати різноманітні політичні ролі, виступати як свідомий політичний громадянин, політичний активіст, функціонер, політичний діяч, ідеолог, організатор, як політичний лідер, професійний політик.

Політична діяльність з'являється під впливом свідомої постановки цілей. Тому політику можна розглядати як професійну трудову діяльність та науково-практичну діяльність. Політична діяльність диференціюється на *теоретичну* (пізнавальну, прогностичну та ціннісно-орієнтувальну) та *практичну* (організаційна, контрольна, конкретне управління, керівництво, добір і розстановка кадрів, вироблення й прийняття рішень, обмін інформацією, організація та функціонування органів влади тощо). *Теоретична політична діяльність* – законотворча, наукова, методична тощо. Вона формує політичну свідомість, мислення, менталітет суб'єктів політики. *Практична політична діяльність* – діяльність депутатів, урядова, партійна, громадська діяльність, участь у виборах, референдумах, мітингах, пікетуваннях, маніфестаціях тощо.

Тому політичну діяльність можна визначити як теоретичну та практичну багатоаспектну працю, що зорієнтована на здобуття, зміцнення, утримання, вдосконалення та здійснення політичної влади.

Політична діяльність має свою мету, здійснюється за допомогою певних операцій, має власний предмет, засоби та результати.

Продуктом праці в політичній діяльності є система влади.

Найважливішими рисами політичної діяльності є зосередженість зусиль саме на загальних проблемах, потребах існування соціальної цілісності та розгляд держави, її інтересів в якості головних інститутів вирішення цих проблем; використання політичної влади як головного засобу досягнення поставленої мети.

Органічний зв'язок з владою робить політичну діяльність могутнім фактором управління, цілеспрямованої орієнтації та впорядкування дій. Аналіз політичної діяльності суб'єкта політики потребує з'ясування його політичних інтересів, політичних потреб, політичної свідомості, здатності до мобілізації політичної волі і визначення політичних цілей. Від рівня розвиненості цих складових елементів залежить і рівень культури політичної діяльності, її результативність, доцільність і законність.

Політична діяльність неоднорідна. У відповідності до діяльнісного підходу в *структурі політичної діяльності* виокремлюють: суб'єкти та об'єкти, цілі та засоби, умови та результати, інтереси та цінності, мотиви та установки.

Суб'єкт політичної діяльності – носій предметно-практичної політичної діяльності, що спричиняє певні зміни в політичних відносинах суспільства. Суб'єкти політичної діяльності різноманітні. Зокрема, виділяють групових та індивідуальних суб'єктів. До групових належать класові, національні, регіональні, корпоративні, елітарні суб'єкти. Індивідуальний суб'єкт – будь-яка політична особистість, що діє в єдності з групою. Дія окремою людиною набуває політичного сенсу лише тоді, коли включена в систему суспільних відносин та

є елементом групової діяльності. Суб'єкт політичної діяльності завжди є організованою (так чи інакше) суспільною силою. Поняття «політична сила» означає конкретну модифікацію політичного суб'єкту.

Об'єктами політичної діяльності виступають суспільні явища, процеси, ситуації, факти, а також політичні сили, організації, люди, на яких спрямовується діяльність суб'єктів політики.

Успіх діяльності суб'єкта політики залежить від правильної постановки мети, адекватного урахування об'єктивних умов і суб'єктивних чинників. Постановка і реалізація мети в політичній діяльності передбачають певну тривалість і послідовність завдань. *Метою політичної діяльності* є передбачення результату, на досягнення якого спрямовується дія. Мета виступає в якості безпосереднього мотиву, який спрямовує та реалізує дії.

Досягнення цілей політичної діяльності значною мірою детерміноване характером економіки, змістом економічної діяльності її суб'єктів, рівнем розвитку соціальної структури, культурним розквітом та ін. У свою чергу, політична діяльність впливає на економічну та інші форми діяльності, прискорює або уповільнює їхній розвиток. В окремих ситуаціях зворотний вплив може бути визначальним для економічного, соціального, культурного процесу взагалі.

Політична діяльність, як і будь-яка інша, включає в себе методи і засоби, за допомогою яких можна досягнути мети. *Засоби політичної діяльності* багатоманітні: від прямого фізичного насилля до використання громадської думки.

Умови політичної діяльності – те, без чого вона не може існувати. Вони є тим середовищем, обставинами, в яких політична діяльність виникає, існує та розвивається.

В *результаті політичної діяльності* у суспільстві з'являється структура, форми, політика створює конвенції, інститути, закони і правила, змінює ситуацію і дає змогу людині адаптуватися в умовах, що змінюються у часі і просторі.

Сенс політичної діяльності полягає в тому, щоб вміти узагальнити багатоманітні політичні інтереси різних соціальних верств та виробити на їх основі таку лінію дії, яка повинна стати загальноновизнаною, забезпечити пріоритетність загальнонародного, державного інтересу над місцевими, галузевими, груповими, особистими тощо. За допомогою діяльності у сфері політики та в інших сферах реалізуються усвідомлені суб'єктами політики політичні інтереси. *Інтереси* (від лат. – мати значення) – чинники суспільної діяльності людей, їх спільнот і об'єднань, спрямовані на здобуття, утримання або перерозподіл державної влади. Політична діяльність як спосіб втілення і реалізації політичних інтересів та політичних потреб здійснюється волевиявленням суб'єкта політики.

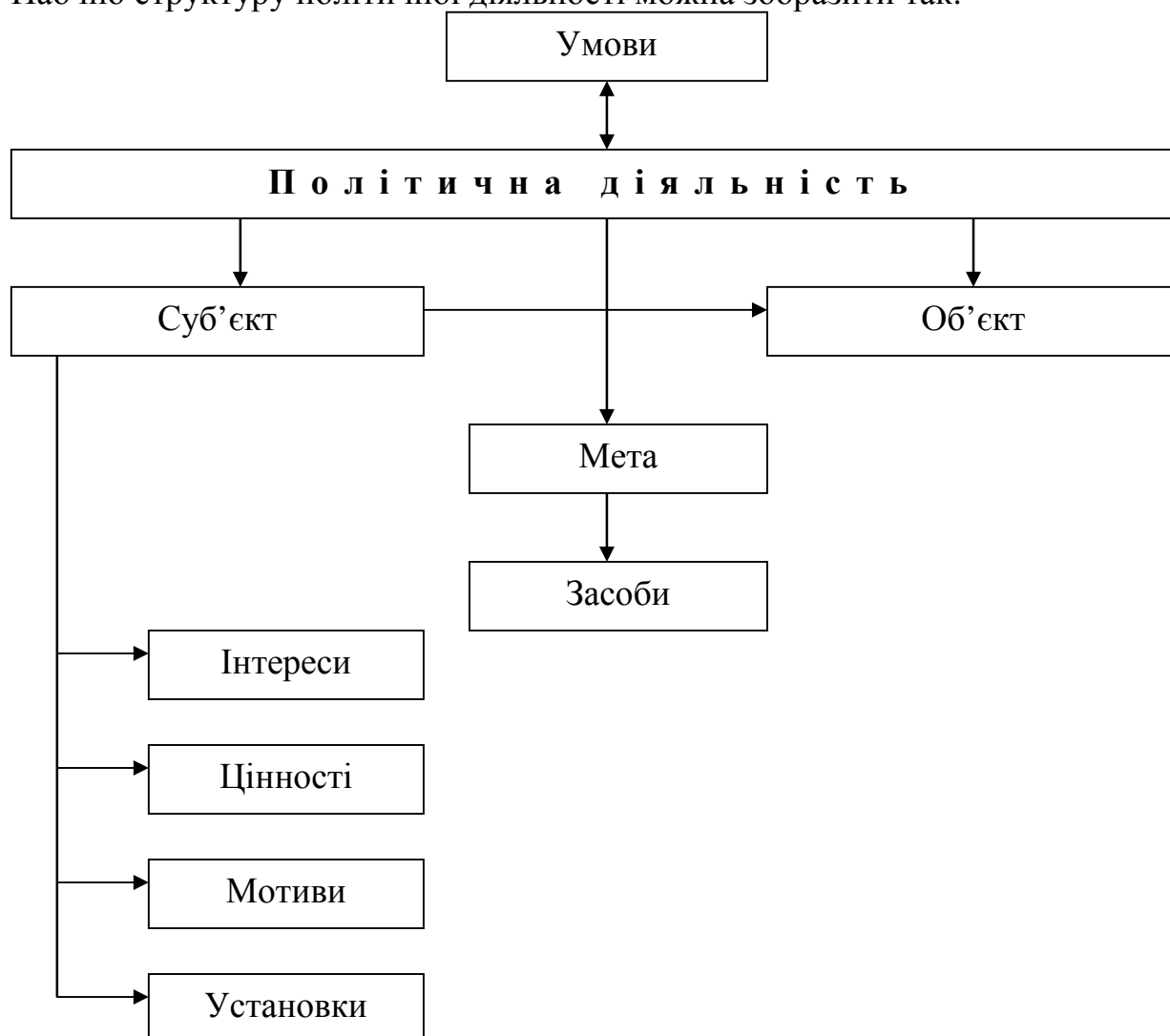
Механізм людської діяльності полягає в постійному встановленні відповідності між індивідуальними вчинками і суспільними вимогами, оформленими в систему цінностей. *Цінності* – етичні і нормативні судження про політичне життя, про політичні цілі, на реалізацію яких спрямована

політична діяльність. Політичними цінностями є законність та порядок, стабільність системи, соціальна справедливість тощо. При цьому ціннісна система не лише визначає принципи організації і структури суспільства, але й є фактором стабілізації суспільного організму, оскільки система цінностей здійснює зворотній вплив на соціальні інтереси і потреби, виступаючи одним з найважливіших мотиваторів соціальної дії та поведінки індивідів у суспільстві.

Мотиви політичні – глибокі внутрішні спонукальні фактори, які виникають із потреб суб'єкта і спонукають його до дії. У мотивах конкретизуються політичні інтереси, які виражають ставлення людини до матеріального, духовного і соціального життя.

Установки – емоційно-психологічний компонент політичної свідомості. Установки спрямовані на політичну систему та форми участі у політичному процесі.

Наочно структуру політичної діяльності можна зобразити так:

Успіх політичної діяльності залежить від взаємозв'язку обставин та факторів, які впливають на протікання політичної діяльності, потреб (комплекс умов, які сприймаються людьми як абсолютно необхідні для нормального існування) та законів політики (діють не поза людьми, а виявляють себе як сукупність умов, потреб та інтересів, які вимагають зусиль в певному напрямку та які таким чином спрямовують хід політичних процесів).

Політична діяльність може викликати зміни у різних сферах життя суспільства. Виходячи з цього, виокремлюють основні типи політичної діяльності (Див. Рис. 1):

Рис. 1. Типи політичної діяльності

Політична діяльність може бути *стихийною і організованою; політично усвідомленою і спонтанною; цілеспрямованою і хаотичною; простою і складною; тривалою і одномоментною; традиційною і такою, де втілюються нові форми (новаторською); законною і незаконною; активною і пасивною та ін.*

Усі ці види політичної діяльності своїм впливом прискорюють або уповільнюють перебіг подій. У реальному житті вони виявляються одночасно в різних формах. Можна виділити такі основні форми політичної діяльності:

за напрямками	державна партійна громадсько-політична комунікаційно-інформаційна
за суб'єктами політики	класова соціально-групова національна міжнародна індивідуальна
за специфікою предмета впливу	теоретична практична
за політичним простором	зовнішньополітична (міжнародна) внутрішньополітична
за специфікою сфер	військова, органів безпеки та ін.

Український вчений В.Бебик вважає, що політична діяльність може здійснюватися на громадських або професійних засадах. Така точка зору

базується на поглядах М.Вебера, який, взявши за основу ступінь залучення індивіда до політики, у відомій праці «Покликання до політики» пропонує класифікацію «політиків», тобто осіб, які займаються політичною діяльністю. Він говорить, що політиком можна бути:

- «за нагодою», коли людина здійснює акт голосування або в інший спосіб виражає власне волевиявлення;
- «за сумісництвом», коли політика не є для людини «справою життя» ні в матеріальному, ні в моральному сенсі; людина виконує, наприклад, обов'язки довіреної особи, є членом правління партійно-політичної спілки, державної ради тощо;
- «професійним політиком», коли політика стає справою життя. Вчений вказував, що можна жити «для політики», або «за рахунок політики». Професійний політик, що живе «за рахунок політики», намагається зробити з неї постійне джерело доходу. «Для політики» живе той, хто має іншу мету.

Типи і форми політичної діяльності суб'єктів політики пов'язані з перетвореннями у суспільстві і державі. Багато видів політичної діяльності пов'язані з забезпеченням стану, який було досягнуто, нормальним функціонуванням державного апарату тощо. Політична діяльність охоплює всі сфери політики.

Саме тому сучасна політологія виокремлює *напрями політичної діяльності* (Див. Рис. 2).

Кожен з напрямів політичної діяльності має свої особливості.

Політичне керівництво – це діяльність, спрямована на визначення системи цілей і завдань, формування політичної стратегії і політичної тактики на основі аналізу реальних політичних процесів і прогнозування політичного розвитку. Політичне керівництво включає такі компоненти:

- 1) вироблення і обґрунтування стратегічних цілей і завдань (як перспективних, так і поточних), які ставлять перед собою суб'єкти політики;
- 2) визначення основних тактичних методів, форм і засобів політичної діяльності, за допомогою яких можна більш ефективно досягти поставлених цілей і завдань;
- 3) визначення кадрової політики.

Політичне керівництво здійснюється в основному через такі його основні форми, як державна і партійна діяльність. Важливу роль у цьому відіграють представницькі органи, які формують політичну платформу.

Політична платформа – це основні принципові теоретичні та ідейні положення, практична програма, вимоги, лозунги, які висувають і якими керуються у своїй діяльності держава, політична партія, політичні рухи і громадські об'єднання. У політичній платформі визначаються політична стратегія і політична тактика, а також політичний курс.

Політична стратегія – це визначення довгострокових цілей, черговості завдань, загальної лінії політичної поведінки, основних напрямів діяльності на основі наукового аналізу реального політичного процесу і законів політичного розвитку.

Рис. 2. Напрями політичної діяльності.

Відповідно до політичної стратегії визначається політична тактика. **Політична тактика** – це сукупність методів, форм, способів поведінки і дій у процесі політичної діяльності для досягнення стратегічних цілей і завдань.

Політична тактика впливає з політичної стратегії і підпорядковується їй. Політична тактика і політична стратегія як складові політичного керівництва тісно пов'язані.

Політичне керівництво спирається на політичне функціонування.

Політичне функціонування – професійне заняття політикою, елітарний рівень політичної участі, здійснення регулювальної діяльності щодо самих себе, суспільних груп, суспільних відносин. Політичне функціонування – це політична діяльність, що здійснюється постійно і є головним видом зайнятості для її суб'єктів. Суб'єктами політичного функціонування є особи, для яких політика стала професією і задовольняє потребу в самореалізації.

Політичне функціонування – це діяльність політичних інституцій (державних структур, політичних партій, громадсько-політичних об'єднань), пов'язана з політичним управлінням суспільством, підтримкою його у заданому стані. Політичне функціонування передбачає створення і діяльність апарату управління. *Апарат політичного управління* складається з державного, партійного апаратів та апарату громадських об'єднань. Професійна апаратна політична діяльність ґрунтується на політичних, правових нормах, політичних традиціях і звичаях.

Політичне функціонування передбачає організацію діяльності різних політичних інституцій, управління ними і підтримку механізму їх функціонування, добір і розстановку кадрів, контроль за їх діяльністю, визначення механізму прийняття рішень і втілення їх та ін.

Засобом організації політичної діяльності і водночас формою здійснення політичного управління є політичний маркетинг.

Політичний маркетинг (від англ. – ринок) – форма організації й управління політичною практикою, що передбачає оволодіння політичною технологією формування політичних потреб, здійснення обліку, підготовки, забезпечення і стимулювання політичних дій з метою оптимального використання їх.

Політичний маркетинг передбачає наявність суспільної потреби у попиті на політичні дії, на створення певного «ринку» пропозицій політичної поведінки, різних форм політичної діяльності, політичних процедур підготовки і здійснення політичних цілей і завдань.

Політичний маркетинг становить широку систему засобів організації й управління політичною практикою. Сучасна політична реальність українського суспільства, особливо в періоди завоювання, утвердження і реформування політичної влади, потребує від суб'єктів політики оволодіння політичним маркетингом.

Процес політичної діяльності має декілька **стадій** або фаз: цілепокладання, артикуляція політичних інтересів, прийняття політичних рішень, політичне прогнозування і політичне моделювання, реалізація прийнятих рішень, проведення аналізу результатів прийнятих рішень.

Отже, політична діяльність є основою перетворення суспільства. Найвищою формою прояву політичної діяльності, спрямованої на досягнення соціально-економічних і політичних цілей, є політична активність.

Питання для самоконтролю

1. В чому полягає сутність політичної діяльності?
2. Що таке політична діяльність?
3. Розкажіть про теоретичну та практичну політичну діяльність.
4. Що входить до структури політичної діяльності?
5. Закінчіть речення. *Суб'єктом політичної діяльності є...*
6. Що є метою політичної діяльності?
7. Наведіть приклади результатів політичної діяльності.
8. Визначте поняття «політичні інтереси», розкрийте їх сутність.
9. Як впливають на політичну діяльність політичні цінності?
10. Які типи політичної діяльності ви знаєте?
11. Назвіть види та форми політичної діяльності.
12. Дайте характеристику політичній діяльності на професійних засадах.
13. Що розуміє під професійним політиком М.Вебер?
14. Кого із сучасних політиків можна вважати професійним політиком, а кого «політиком за сумісництвом»?
15. Які напрями політичної діяльності виокремлюються у політології?
16. Чи є різниця між політичним керівництвом та політичним функціонуванням? Відповідь обґрунтуйте.
17. Назвіть основні стадії процесу політичної діяльності.

2.2. Політична участь

З поняттям «політична діяльність» тісно пов'язана категорія «політична участь».

Політична участь – це включення індивідів та соціальних спільнот у процес політичної життєдіяльності за допомогою вироблених у політичній практиці форм політичного впливу на політичні структури з метою втілення своїх політичних потреб, інтересів, постановки вимог, вираження настроїв і пропозицій. Політична участь – це «більш-менш регулярне...застосування акторами різних форм політичної діяльності, засобом якого громадяни намагаються впливати на процес прийняття політичних рішень». Політична участь – це дія або сукупність дій, які є відповіддю на політичні події, процеси тощо, з метою здійснення впливу на позицію та діяльність суб'єктів політики.

На думку М.Пірен, «політична участь – це втягнення (залучення) членів соціально-політичної спільноти в існуючі в середині неї політичні відносини і структуру влади».

Американські вчені визначають політичну участь як «добровільну діяльність, завдяки якій члени суспільства беруть участь у виборі правителів і, прямо чи опосередковано, у формуванні державної політики», «участь охоплює дії, за допомогою яких рядові члени будь-якої політичної системи впливають або намагаються впливати на результати її діяльності».

Під політичною участю розуміють «будь-яке сприяння політичній системі у здійсненні її функцій, впливовий прояв громадянином, його групами своїх інтересів і позицій по відношенню до влади». Політична участь – це

непрофесійна політична діяльність. Цієї думки дотримується провідний український політолог П.Шляхтун, який вважає найпоширенішими формами політичної участі вибори та референдуми.

Сучасні українські дослідники визначають політичну участь як «будь-яку дію або бездіяльність, спрямовану на зміну або збереження існуючого способу розподілу ресурсів у масштабах усього суспільства». Вчені визначають політичну участь «взагалі» як свідомі дії або відмову від них, які роблять політичні актори «з метою якнайповнішої реалізації відповідних базових потреб», а політична участь як прагнення до влади або як владарювання є лише окремим випадком політичної участі.

Характеристиками політичної участі є її *масштабність* (участь у вирішенні питань загальнонаціонального або місцевого характеру) та *інтенсивність* (з одного боку активність, з іншого – апатія, відчуження, байдужість до політики).

Політична участь може бути *організованою* або *неорганізованою*; *епізодичною*, *періодичною*, *систематичною* або *постійною*; *індивідуальною* і *колективною*; *активною* і *пасивною*; *інтенсивною* та *зведеною до мінімуму*; *традиційною* і *новаторською*; що *використовує законні* або *незаконні засоби влади*, *мирною* або *насильницькою*, *ефективною* або *неефективною*.

Політична участь буває *безпосередньою* (*прямою*) та *опосередкованою* (*представницькою*). В залежності від політичного режиму, традицій, розмірів території, чисельності населення, розвинутості мережі транспорту та комунікацій в кожному суспільстві спостерігається різноманітне співвідношення прямої та опосередкованої політичної участі.

З точки зору мотивації політичних дій можна говорити про *автономну* (яка передбачає свідому участь індивіда в політиці) та *мобілізовану* участь (коли держава або інші політичні структури змушують особу брати участь в політиці). Між ними існує взаємозв'язок: мобілізована участь може стати автономною та навпаки.

Участь під дією мобілізації не можна вважати однозначно негативним явищем, яке призводить до маніпуляції свідомістю. Як вважає російський дослідник О.Мелешкіна, мобілізація, по-перше, є об'єктивним наслідком інтеграції певної групи, яка діє в політиці, створення та функціонування політичного інституту, організації тощо. В даному випадку механізм мобілізації виступає як транслятор та наслідок політичної ідентифікації. По-друге, мобілізація може бути ефективним засобом залучення маси населення до політичного процесу. Як відмічав К.Дойч, в перехідних суспільствах, які переживають процеси демократизації чи модернізації, за допомогою мобілізації громадяни отримують доступ до нових політичних ролей, нових форм соціалізації тощо.

В свою чергу виокремлюють два **типи політичної мобілізації**: мобілізацію *змагальну* та *авторитарну*. Змагальна мобілізація переважає в країнах з однорідною політичною культурою, з диференційованими та автономними політичними інститутами. Її метою є узгодження цілей та мови загальнонаціональної політики та окремих груп населення, персонального

складу правлячої еліти. Авторитарна мобілізація переважає в суспільствах з недиференційованими інститутами та ролями. Метою такої мобілізації є забезпечення лояльності населення на основі пропаганди.

Американський вчений М.Вайнер у політичній участі виділяє три аспекти:

- Û політична участь визначається як вербальна дія, а не особисті переживання або політичні переваги;
- Û участь, добровільні дії громадян;
- Û громадяни мають вибір при обранні державних посадових осіб.

До видів політичної участі належать:

- Û **Конвенціональна** (законна, легальна, яка відповідає законодавству) участь: голосування, участь у діяльності політичних партій та інших політичних організацій, в кампаніях, які проводяться, участь у політичному житті громади, зборах, грошових пожертвах тощо, контакти з владними структурами або їх представниками на різних рівнях, абсентеїзм, читання про політику в газетах, обговорення політичних сюжетів з друзями та знайомими, робота по просуванню іміджу політичної партії чи кандидата, переконання оточуючих голосувати певним чином, участь в мітингах та зборах, звертання до, активність в якості політичного діяча (висування кандидатури, участь в виборах, робота представника керівної ланки партії або іншої організації, робота депутата, міністра тощо).
- Û **Неконвенціональна** (незаконна) участь: підписання петицій, участь в недозволених демонстраціях, участь в бойкотах, відмова від сплати податків, участь в захваті будівель, підприємств, блокування дорожнього руху, участь в стихійних страйках, тобто усі форми протесту з порушенням закону.

Типи політичної участі:

- Û з **низькою включеністю** – дотримання закону, моральних норм, захист країни, участь в голосуванні;
 - Û з **високою включеністю** – передбачають ведення виборчих кампаній, письмові звернення, участь в політичних демонстраціях тощо.
- Окрім цього виокремлюють також *прийнятний* та *неприйнятний* типи політичної участі.

Типи участі особистості в політичній діяльності не є рівнозначними ні в кількісному, ні в якісному відношеннях (деякі з них представлені поодинокими акціями, інші – добре розвинені й серйозно впливають на перебіг подій). Серед типів політичної участі виділяють:

- Û **реакцію** (позитивну або негативну) на імпульси та виклики, що надходять від політичної системи чи її інституцій; не пов'язана з необхідністю високої активності людини; епізодична участь у політиці;
- Û **діяльність**, яка пов'язана з делегуванням повноважень;
- Û **участь у виборах** (місцевих або державного рівня) та **референдумах** тощо;
- Û **участь у діяльності політичних і громадських організацій** – партій, груп тиску, профспілок, молодіжних політичних об'єднань тощо;
- Û **виконання політичних функцій** у межах державних інституцій, у тому числі співробітництво із засобами масової інформації;

Ї професійна, керівна політико-ідеологічна робота;

Ї участь у позаінституціональних політичних рухах і акціях, спрямованих на докорінну перебудову існуючої політичної системи.

Існують й інші типології політичної участі, де класифікатором є своєрідна шкала підвищення участі в політичних процесах:

Ї демонстрація плакатів і афіш, оформлення політичних стендів, епізодична участь у політичних дискусіях (навчальна діяльність);

Ї участь у політичних зборах або мітингах, підтримка грошовими пожертвами, контакти з офіційними особами або політичними лідерами (проміжна діяльність);

Ї керівництво державними або партійними закладами, забезпечення партійних фондів; участь у закритих або таких, що виробляють стратегію, засіданнях; постійна участь у проведенні політичних кампаній і виборів (активна діяльність).

Участь особистості в політиці є одним із найбільш значимих видів її діяльності та виявляється у різноманітних формах: мітинг, демонстрація, маніфестація, вибори, участь в різноманітних кампаніях, членство та активна діяльність в політичних організаціях тощо. *Формами політичної участі* громадян є належність до партій та інших політичних об'єднань, діяльність у виборних органах державної влади на різних рівнях, участь у політичних зборах (наприклад, у передвиборчих зборах, зустрічах з депутатами органів влади), а також у виборах (голосування, пропаганда та агітація «за» або «проти» кандидата в депутати, робота у виборчих комісіях та ін.). Формами політичної участі також є мітинги, демонстрації, страйки, пікетування, участь у різного роду політичних акціях та ін. Масовою участю у політичному житті можна вважати читання періодичної преси, ознайомлення з політичними передачами по радіо і телебаченню. Це пасивна форма участі.

Таким чином, серед **форм політичної участі** виокремлюють

Ї **активні форми** – управління державними та партійними установами, діяльність кандидатів в представницькі органи влади, організація передвиборчих кампаній тощо;

Ї **проміжні** – участь в політичних зборах, підтримка партій за допомогою пожертв, контакти з офіційними особами та політичними лідерами тощо;

Ї **спостережливі** – носіння транспарантів на демонстраціях, намагання залучити до голосування або дискусії інших громадян тощо;

Ї **апатичне ставлення громадян до політики.**

Кожна із зазначених форм має свій зміст і призначення. Визначимо сутність деяких з них.

Політичні вибори – діяльність, спрямована на формування представницьких органів державних, партійних та громадських організацій. Політичні вибори здійснюються на основі процедури, закріпленої у системі права (виборче право), партійних статутах та інструкціях, статутах і положеннях громадських об'єднань. Прогресивне виборче право як право громадян обирати і бути обраними до представницьких органів держави відповідає принципам Загальної декларації прав людини, прийнятої

Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., 21-ша стаття якої проголошує право кожної людини брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників, а також право на рівний доступ кожного до державної служби у своїй країні. Демократична виборча система передбачає загальне, рівне та пряме виборче право. Така форма участі передбачає також **передвиборчу активність**, тобто участь у виборчих кампаніях, агітація за певних кандидатів та інша робота, що має мету вплинути на результати виборів.

Лобістська діяльність передбачає індивідуальні або групові зусилля по встановленню контактів з посадовими особами та політичними лідерами з метою здійснення впливу на їх рішення з проблем, що зачіпають інтереси значної кількості людей.

Організована активність зумовлює участь як рядового члена або посадової особи в організації, метою якої є вплив на процес прийняття урядових рішень.

Формою прямої демократії, безпосередньої участі народу у здійсненні державної (а саме законодавчої) влади є референдум. **Референдум** – спосіб прийняття законів та інших політичних рішень з найважливіших політико-правових питань державного життя шляхом прямого волевиявлення громадян через всенародне голосування (наприклад, прийняття конституцій та поправок до них, зміна форм правління тощо). Батьківщиною референдуму вважається Швейцарія, де вперше у 1449 р. було проведено голосування для вирішення питання про фінансовий стан республіки.

З метою привернути увагу влади та громадськості до певної соціально-політичної проблеми проводяться політичні демонстрації. **Політична демонстрація** – це масовий похід прихильників певної соціально-політичної ідеї для доведення до властей вимоги, політичного протесту (на підтримку уряду, антиурядові), солідарності, за мир, антивоєнні, святкові та ін.

Демонстрацію слід відрізнити від маніфестації. **Маніфестація** – це зосередження учасників в одному місці для проголошення прихильності певній ідеї, висловлення солідарності, співчуття або протесту у формі скандування, гасел, закликів, лозунгів і транспарантів, проголошення промов.

Прихильники певної ідеї можуть перетворювати її на вимогу заборонити або дозволити, підтримати або засудити дії щодо неї, рішення, прийняті з приводу неї. Така форма участі в політичному житті набуває рис мітингу. **Мітинг** – публічні збори громадян з актуальної суспільно-політичної проблеми, які збираються для формування психологічної готовності їхніх учасників до безпосередньої політичної дії. Мітинги – початкова і найпоширеніша форма політичної участі громадян у політичному житті, особливо в періоди його відродження. На мітингах не досягаються угоди, не вирішуються політичні проблеми, але вони є засобом згуртування, мобілізації, політичного виховання, середовищем формування політичних лідерів, популяризації їхніх ідей та ін. На мітингах не ведуться дискусії і не з'ясовуються питання. Вони використовуються як важливий засіб агітації і пропаганди вироблених політичних ідей. Найчастіше на них емоційне переважає над раціональним.

Тому стихійність і непередготовленість мітингів може дестабілізувати суспільство.

Встановлення контактів, тобто індивідуальне звернення до урядових служб, спрямоване на досягнення певних благ для однієї особи або вузького кола осіб.

Насилля – спроба вплинути на процес прийняття урядових рішень за допомогою нанесення збитку певним особам або майну.

Політична участь може бути спрямована не лише на підтримку існуючих порядків, але й проти дій та рішень влади. **Політичний протест** – вияв у відкритій формі негативного ставлення особистості або групи до політичної системи в цілому, її окремим елементам, рішенням та діям влади. Джерелами політичного протесту є слабка прихильність громадян до існуючих у суспільстві цінностей, низька солідарність з політичними цілями режиму (через визнання їх неправильними, несправедливими або такими, що застаріли), психологічна незадоволеність системою відносин громадян та держави, страх за власне майбутнє тощо. Форми політичного протесту можуть бути конвенціональними та неконвенціональними. До законних належать пікети та демонстрації, дозволені владою, резолюції партій та запити парламентарів, які заперечують те чи інше рішення уряду, окремі акти громадянської непокори. До законного політичного протесту можна віднести також діяльність різноманітних політичних та суспільних рухів (жіночих, молодіжних, екологічних тощо), які висувають певні політичні вимоги. Серед незаконних форм політичного протесту можна назвати антиконституційні демонстрації та ходи, діяльність підпільних політичних партій, політичний тероризм, революції.

Політична участь – це дії, які здійснюються громадянами та які мають мету впливати на державну політику, управління державними справами або на рішення політичних лідерів на будь-якому рівні політичної влади.

Будь-які види і форми політичної участі в життєдіяльності політичних структур передбачають усвідомлення суб'єктами реальної політичної ситуації, співвідношення політичних сил, володіння політичними методами. Без цього участь у політичному житті набуває ознак авантюризму.

Авантюризм у політиці (від фр. – пригода, ризик) – активна участь у політичному житті, що ігнорує знання політичної ситуації і реальних умов, співвідношення сил і заходів, законів суспільного життя. Авантюристична політична діяльність зумовлює важкі матеріальні й соціальні витрати, уповільнює темпи розвитку, робить сумнівною роль політичного впливу, викликає пасивність, недовіру.

На основі виявлення форм політичної участі, що переважають, у відповідності до рівня активності, а також конвенціональності й неконвенціональності участі в політиці виокремлюють типи індивідів. Однією з класичних типологій є типологія М.Каазе та А.Маша.

Ї Неактивні. Більшість представників цієї категорії або зовсім не беруть участі в політиці, або, у крайньому випадку, читають газети та можуть

підписати петицію, якщо їх про це попросять; деякі можуть брати участь в виборах.

- **Конформісти** беруть більш активну участь в конвенціональних формах. Деякі з них можуть брати участь в політичних кампаніях. Але, в цілому, вони уникають безпосередньої політичної участі.
- **Реформісти** беруть участь переважно в конвенціональних формах, але активніше, ніж конформісти. Вони можуть використовувати також законні форми політичного протесту, наприклад, демонстрації й навіть бойкоти.
- **Активісти** беруть участь в політичному житті найбільш активно, використовуючи конвенціональні та не конвенціональні форми політичної участі.
- **Ті, хто протестує.** За рівнем активності вони схожі на реформістів та активістів, але практично не беруть участі в конвенціональних формах.

Типологія індивідів у відповідності до їх участі в політиці може виглядати й так:

- рядовий член суспільства і громадянин із мінімальним політичним впливом (аж до аполітичного);
- громадянин, який є членом громадської організації, суспільного руху або декількох організацій, опосередковано залучених до сфери політичної практики (рішень, дій);
- громадянин, який є членом організації, що має яскраво виражений політичний характер (приміром, політичної партії), цілеспрямовано або й за власною волею залучений до політичного життя, принаймні в тому обсязі, в якому це відображається у внутрішньому житті цієї організації; громадський (передусім політичний) діяч;
- професійний політик, для якого спеціальністю, джерелом засобів для існування, єдиним або навіть головним заняттям і водночас змістом життя є політична діяльність;
- політичний лідер (організаційний, ідейний, формальний або неформальний).

Від того, який тип учасників у політиці переважає, залежить активність використання різних форм політичної участі, збереження або руйнування їх демократичної і гуманістичної природи.

В сучасній політичній науці існує дві основні позиції щодо участі звичайного громадянина в політиці: *елітарна* та *партиципаторна* (демократія участі).

Прихильники елітарної концепції стверджують, що широка участь громадян в політиці суперечить природному розподілу праці в суспільстві, знижує ефективність управління, породжує некомпетентність, безвідповідальність. Функції громадян повинні обмежуватися контролем над політиками, партіями та бюрократією за допомогою виборів. Управляти державою повинні професійні політики – освічена, компетентна еліта.

Прихильники демократії участі вважають за необхідне активну участь громадян не лише в виборах та референдумах, але й в самому політичному процесі: підготовці та прийнятті рішень, їх втіленні в життя, в контролі над діяльністю посадових осіб тощо. Це повинно запобігати зловживанню владою,

відриву політичної еліти від звичайних громадян, сприяти подоланню відчуження особистості від політики.

Багатоманітність форм та різновидів політичної участі, ступінь залучення громадян в політику залежить від багатьох умов, зокрема, від об'єктивних характеристик політичної діяльності (режим правління, політична ситуація, розстановка політичних сил, політична культура тощо) та суб'єктивного сприйняття політики людиною, її ставлення до політичної системи (цінності, потреби, інформованість про політичні дії влади тощо).

Так, авторитарне суспільство створює умови, за яких певні прошарки населення повністю або частково відсторонені від участі в політиці. Тоталітарне суспільство характеризується політизацією суспільного життя, воно прагне залучити якомога більшу кількість громадян до різноманітних політичних дій, спрямованих на підтримку режиму. Це створює ілюзію активної політичної участі громадян. В демократичному суспільстві політична участь – справа добровільна, громадяни беруть участь в рішенні тих питань, які торкаються їх безпосередніх інтересів та знаходяться в їх безпосередній компетенції. Для громадян політична участь стає засобом досягнення власних цілей, реалізації потреб у самовираженні та самоствердженні, формування почуття громадянськості.

Включення особистості у політику пояснюється також суб'єктивними причинами. Так Г.Лассуелл вважає, що такими причинами є загроза суспільному становищу людини; Р.Лейн виокремлює в якості суб'єктивного чинника необхідність завоювання нового статусу; Е.Даунс – бажання життєвого успіху та суспільного визнання тощо. Серед причин, що спонукають особистість до участі в політиці можна назвати й розуміння суспільного обов'язку та реалізація власних прав, досягнення певного культурно-освітнього рівня, доступність інформації, здатність держави примусово залучати громадян до сфери політики тощо.

Важливим фактором політичної участі є *особистісні мотиви*. У науковій літературі визначають чотири групи мотивів політичної участі людини:

1. мотиви позитивного прагнення до влади з метою самореалізації особистості;
2. мотиви компенсації в результаті низької самооцінки. Американський політолог Г.Лассуелл стверджує, що часто людина бере участь в політиці аж до рівня державної діяльності, щоб компенсувати явний або вигаданий дефект своєї природи (Наполеон, Гітлер, Сталін та ін.);
3. мотиви прагматичного прагнення політики, влади в умовах, коли останні істотно впливають на життя людей;
4. мотив – «золоте правило» А.Токвіля: чим більше матеріального достатку в суспільстві, тим менше людина цікавиться політикою.

В сукупності всі ці мотиви виражають співвідношення уявлень індивіда про свій громадянський статус та реальні, що надаються державою, можливості для зміцнення або зміни суспільного становища.

Американські вчені С.Ліпсет та Д.Лернер запропонували дві **моделі взаємозв'язку політичної участі з іншими факторами**: *ліберальну* та *популістську*. Перша стосується у більшому ступені країн ліберальної

демократії, друга підходить для опису політичних процесів та участі в країнах, які розвиваються.

Відповідно до *ліберальної моделі* (Див. Рис. 3) динамічний соціально-економічний розвиток зумовлює згладжування соціальної нерівності, тобто забезпечує зміцнення політичної стабільності. Обидва фактори впливають на демократичний характер політичної участі (спрямованість на зміцнення, розвиток демократичної політичної системи; інституалізація політичної діяльності тощо).

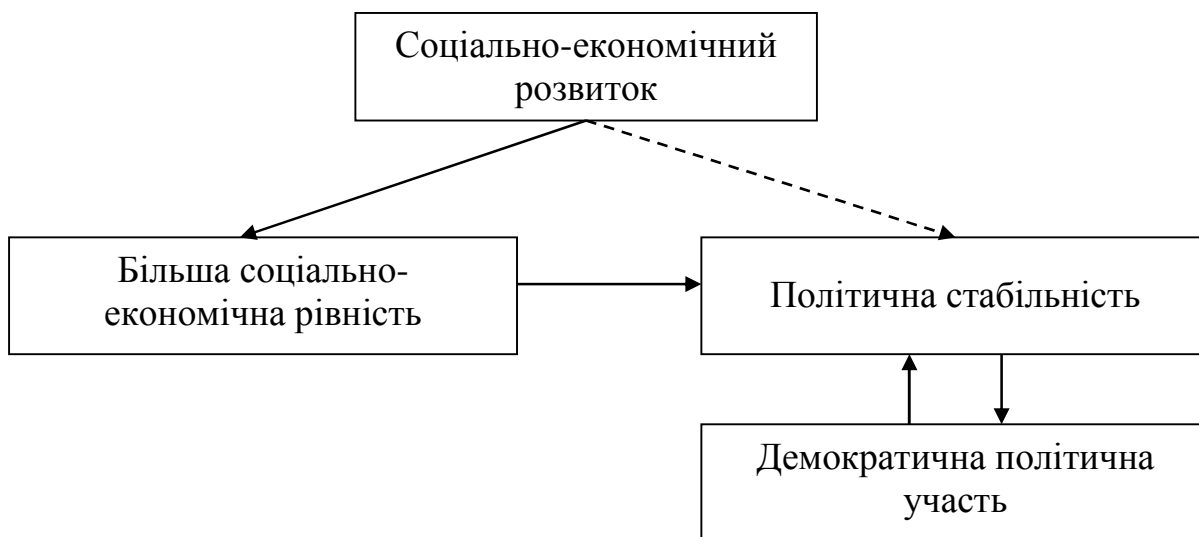

Рис. 3. Ліберальна модель.

При побудові *популістської моделі* виходять переважно з форм прямої (неінституційної) участі, спрямованої на перерозподіл майнових благ та власності. Підсилення такої участі перешкоджає економічній модернізації, призводить до руйнування політичної стабільності. Невирішені проблеми накопичуються, збільшуючи кількість вимог до політичної системи, а тому збільшується політична участь. Коло замикається (Див. Рис. 4). В результаті політична участь не призводить до укріплення політичної системи, задоволенню інтересів різних соціальних груп, а лише дестабілізує суспільство та політичну систему, перешкоджає соціальній та економічній модернізації.

Рис. 4. Популістська модель (порочне коло)

Популістська модель тісно пов'язана з такими явищами, як криза участі.

Взаємозв'язок політичної участі та нестабільності в країнах, які розвиваються, був проаналізований американським політологом С.Хантингтоном у книзі «Політичний порядок в суспільствах, які змінюються». В результаті дослідник дійшов висновку, що в умовах авторитаризму, який

модернізується, забезпечення стабільності повинне бути пов'язане з обмеженням ролі політичної участі мас, інакше буде підірвана надійність інститутів. Він пише: «...урбанізація, грамотність, яка зростає, освіта та вплив засобів масової інформації, які в цілому є детермінантами соціальної мобілізації, дають поштовх зростанню прагнень та масових очікувань, які, не будучи вчасно задоволеними, формують індивідуальні та групові претензії політично. Коли немає сильних та достатньо адаптивних політичних інститутів, таке зростання участі означає нестабільність та насилля». Таким чином, умовами політичної участі, яка не руйнує стабільність політичної системи, є високий ступінь інституалізації (що дозволяє ввести політичну активність в рамки норм, процедур та законів), низький ступінь соціальної фрустрації (незадоволеності) мас, інтенсивна вертикальна та горизонтальна мобільність, зменшення мобілізації та активізація економічного розвитку.

Участь громадян у політиці важлива не лише тому, що вона збільшує вірогідність вироблення найкращого політичного курсу, але й тому, що вона є ключовим механізмом солідарності суспільства. Через участь у політиці громадяни реалізують себе як повноцінні особистості та виробляють у собі лояльність до держави. Тобто участь у вирішенні гострих політичних проблем створює передумови для громадянської злагоди.

Таким чином, політична участь розкриває процес включення індивіда в механізми *артикулювання* та *агрегування* (перетворення вимог на альтернативи) його владних інтересів. Вона характеризує усі дії окремих осіб та груп громадян, які прагнуть вплинути на зміст та характер політичних рішень.

Завдяки політичній участі, по-перше, створюються умови для якнайповнішого розкриття потенціалу особистості, що є необхідною передумовою ефективного вирішення суспільних завдань. По-друге, політична участь сприяє встановленню тісного взаємозв'язку політичних інституцій із громадянським суспільством, контролю за діяльністю політико-управлінських структур з боку народу.

Питання для самоконтролю

1. Що таке політична участь?
2. Чим поняття «політична участь» відрізняється від поняття «політична діяльність»?
3. Якою може бути політична участь?
4. Дайте характеристику мобілізованій політичній участі.
5. Чи буває мобілізована політична участь позитивною?
6. Що таке конвенціональна політична участь?
7. Що розуміють під не конвенціональною політичною участю?
8. Які типи політичної участі ви знаєте?
9. Які форми політичної участі виокремлюють сучасні науковці?
10. Наведіть приклади форм політичної участі. Дайте характеристику одній з них.
11. Чим різняться між собою демонстрація, мітинг, маніфестація?
12. Що означає авантюризм у політиці?

13. Які типології індивідів у відповідності до рівня активності та ступеню законності участі в політиці ви знаєте?
14. Дайте характеристику елітарній та партиципаторній концепціям участі в політиці.

2.3. Політична активність

Поняття «**політична активність**» наголошує на певній спрямованості політичної діяльності – на вдосконалення або зміну соціально-економічного й політичного порядку, політичних інститутів. Політична активність на індивідуальному рівні – це сукупність тих форм життєдіяльності окремої особи, в яких виявляється її прагнення брати активну участь у політичних процесах, відстоювати свої політичні права та інтереси.

Найважливішим джерелом політики, її вирішальним компонентом є активність конкретної людини і соціальної групи, що приймають рішення, діють послідовно чи хаотично, кволо чи енергійно. Її сила підтримується саме людською енергією, а вияв основних ліній взаємодії людини з політичними структурами являють собою важливу задачу політології, для вирішення котрої вона приділяє чимало часу.

Політична активність може мати різний ступінь інтенсивності: одні люди лише читають газети, інші ще й ходять на вибори, а треті ведуть активну політичну роботу. Іншими словами, **політична активність** – це інтенсивність участі суб'єкту в політичному процесі в цілому, а також в рамках окремих форм політичної діяльності.

Політичну активність можна розглядати як готовність та вміння людей діяти, щоб захистити власні інтереси. Вирішити проблеми та подолати перешкоди на шляху досягнення мети, бажання впливати на прийняття політичних рішень.

Категорія «політична активність» означає усі види та способи впливу політичного суб'єкта на об'єктивний світ та інших суб'єктів політики. Вона означає міру залученості суб'єктів політики до політичного процесу та є ознакою політизованої особистості.

Функціонування людини у політичному житті визначається необхідністю задоволення політичних потреб: потребою належати до соціуму, ототожнювати себе зі своєю нацією, певною соціальною спільністю, соціальною верствою, політичною партією, об'єднанням людей, потребою участі у формуванні й удосконаленні політичної системи, у відображенні громадської думки тощо.

Якщо загальновідому ієрархію потреб А.Маслоу застосувати до політичної сфери, то базовими потребами особистості будуть соціально-економічні (матеріальні) потреби та потреби в забезпеченні правопорядку, стабільності та безпеки. Вище будуть розташовані потреби в соціальній та політичній ідентичності. Найвищими потребами вважаються прагнення до визнання з боку інших (політичне лідерство) та прагнення до підвищення свого соціального статусу, розкриття творчих здібностей в політичній сфері, реалізація в ній програмних ідей та головних цінностей.

Американський політолог Р.Інглхарт, сформулював ієрархію потреб, які визначають політичну активність особистості у постіндустріальному суспільстві (Див. рис. 5):

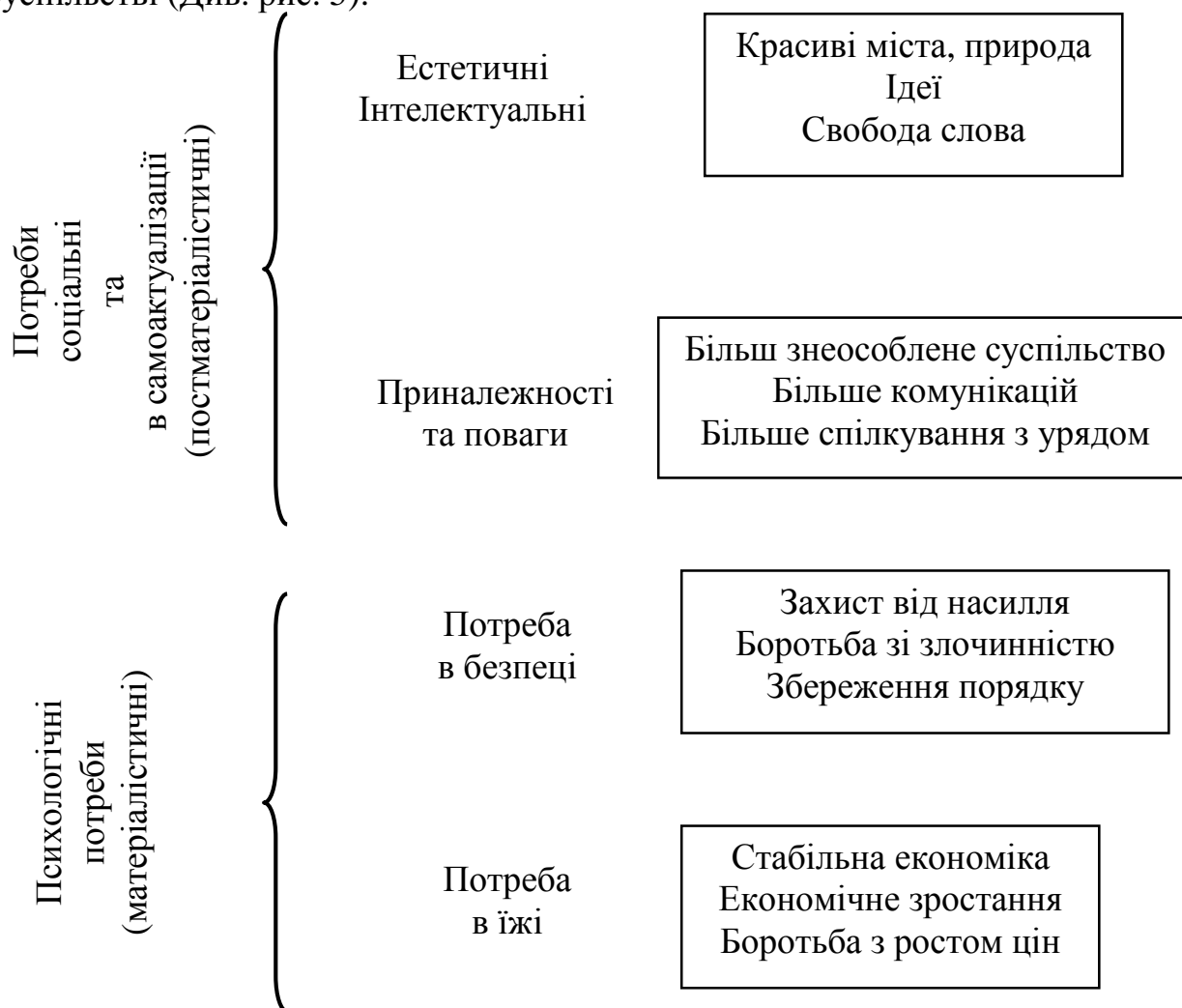

Рис. 5. Ієрархія потреб за Р.Інглхартом

Реалізація тих або інших ідеальних моделей та установок, політичних ідей та доктрин на практиці завжди пов'язані з конкретними політичними діями певних суб'єктів. Ще з часів «Господарства та суспільства» (1921) М.Вебера та «Структури соціальної дії» (1937) Т.Парсонса дослідження політичної дії (акції, акту) стає елементарною одиницею у вивченні структури та механізму активності політичних суб'єктів.

В концепціях А.Сміта, Г.Спенсера провідною ідеєю про джерела втягнення особистості у політичний процес є інтереси, перетворення особи з пасивного (додатку політико-владних сил) на активний суб'єкт політики. Така ідея – одна з провідних в європейській ліберально-демократичній традиції і в сучасних умовах стала основою політичних доктрин різноманітної орієнтації: від ліворадикальних до правоконсервативних.

Політична активність – один з видів соціальної активності, пов'язаний зі ставленням до влади. Тому на політичну активність впливають і *політичні режими*. Прийнятні або неприйнятні для політичної системи прояви активності населення пов'язані (прямо або побічно) з ознаками кожного політичного режиму. Так, тоталітарний та авторитарний політичні режими потребують для

свого повноцінного функціонування і відтворення мобілізаційної політичної квазіактивності (префікс «квазі-» означає «несправжній, удаваний») населення. Така квазіактивність відрізняється за змістовною наповненістю в залежності від ступеня централізації політичної влади та рівня поглиненості структур громадянського суспільства.

Тоталітарний та авторитарний режими можуть викликати два види *політичної квазіактивності*:

- квазіактивність як реактивну політичну поведінку, тобто зведення всіх проявів активності населення до реакцій на директиви політичної системи;
- імітативно-лояльну політичну активність.

Імітативна політична активність здобуває своє вираження у вигляді бюрократичного ритуалізму, різноманітних демонстративних способах звітування перед вищестоящими інстанціями, ухилення тв. Саботажу громадських доручень, політичній міфології (яка заперечує вади та недоліки політичної системи), що активізувалася у вербальних маніфестаціях, пропагандистських текстах тощо. Тоталітаризм потребує налаштування на повну політичну підтримку, тобто пожертву власної політичної активності в ім'я режиму.

Таким чином, за умов функціонування різних політичних режимів політичну активність можна охарактеризувати так:

- *тоталітарний режим* встановлює тотальну мобілізацію населення політичною системою, вимагає необмеженої підтримки всіх ініціатив влади, а ухилення від політики певних верств населення репресується та переслідується. За умов тоталітарного режиму будуть можливими майже всі форми політичної квазіактивності, що спираються на інституційно-організовану участь мас у політичному житті. Вияви політичної пасивності сприймаються як неприйнятні для режиму, оскільки політична пасивність руйнує міфи про ідеологічну та організаційну однотайність населення. Переважає мобілізаційна квазіактивність, яка створює ілюзію народовладдя. Дослідник М.Джилас зауважував, що «активність була потрібна тоталітарній системі переважно в її примусових формах».
- *авторитарний режим* дозволяє активність, яка ухиляється від політичної конкуренції, зберігає ілюзію суспільного волевиявлення, але не впливає на кінцевий результат. Ухилення від політики розглядається як норма.
- *демократичний режим* дозволяє усі форми політичної активності, плюралізм поглядів та думок, свободу слова, вільне існування політичних партій тощо. Політична активність громадян в демократичному суспільстві виявляється в їх участі у виборах, референдумах, місцевому самоврядуванні. В суспільстві зберігаються та розвиваються механізми саморегулювання, вітається політична активність, яка є найвищим пунктом еволюції політичної системи і передбачає безпосереднє включення всіх верств населення в практику комунікативно-інтерактивного поля політики, можливість необмеженого легітимного впливу громадянського суспільства та його окремих елементів на агентів політичної системи.

Багатоманіття видів активності виявляє різноманітні форми (та їх комбінації), способи інтерпретації активності (політична діяльність, поведінка та спілкування або комунікація). Під час політичної діяльності увага концентрується на засобах впливу суб'єкта на об'єкт. Політична поведінка передбачає зміну власної ролі та позиції суб'єкта. Політична комунікація дозволяє зосередитися на міжсуб'єктній взаємодії.

Політична активність є сукупністю елементарних політичних дій (акцій), кожна з яких, за М.Вебером, «співвідноситься з діями інших людей та орієнтується на них».

Принципова схема політичної дії надана, зокрема, в концепції «раціонального вибору», яка є популярною в сучасній американській політології. Ця схема включає в себе наступні складові:

- «1) актори переслідують відповідну мету;
- 2) ця мета відображає усвідомлені егоїстичні інтереси акторів;
- 3) поведінка заснована на свідомому виборі;
- 4) індивід є головним актором в суспільстві;
- 5) актори мають пріоритетні установки, які є послідовними та сталими;
- 6) якщо потрібно вибрати альтернативу, актори обирають варіант з найбільшим ступенем вигоди, яка очікується;
- 7) актори володіють певною інформацією про можливі альтернативи та про вірогідні наслідки їх вибору».

Політичні відносини, як відзначалося вище, бувають горизонтальними та вертикальними. Тому й політичну активність особистості можна розглядати по горизонталі та вертикалі.

На *горизонтальному рівні політичних* відносин враховуються різноманітні форми прояву активних політичних дій, наприклад, членство в партіях, робота в держаних органах, участь у мітингах та рухах тощо. *Вертикальна політична активність* – це інтенсивна діяльність суб'єкта в певному виді діяльності.

Політична активність особистості залежить від політичної позиції, яка пов'язана з орієнтацією на певні політичні цінності та ідеологічні установки. Політична активність особистості обумовлюється певною метою та завданнями. Активна політична позиція завжди вимагає активної діяльності.

В деяких випадках про політичну активність свідчать пасивність та бездіяльність або виголошення особистістю неприйняття політики. Прикладами такої політичної активності можуть бути бойкот виборів або небажання брати участь в певних політичних акціях.

Політична активність особистості не є критерієм загальної соціальної активності, але може співпадати з нею.

Сучасна політологія пропонує розрізняти **типи особистості**, в залежності від її політичної активності.

Так, Є.Вятр, спираючись на дослідження західних політологів, виокремлює чотири таких типи:

1. *люди активні у всіх сферах життя;*
2. *люди активні в неполітичних функціях, але пасивні в політичній сфері;*

3. люди, які виявляють слабку активність в неполітичних сферах життя, але досить політично активні;

4. люди пасивні у всіх сферах життя.

Іншу типологію, головним критерієм якої є активність суб'єкту, пропонує Л.Мілбрас. Автор виокремлює три групи форм активності, яким дає метафоричні назви: «глядацька», «перехідна» та «гладіаторська активність». Кожна з цих груп містить в собі декілька форм активності, розташованих в порядку зростання залучення індивіда до політики.

«Глядацька активність» складається з наступних форм: виконання ролі об'єкта впливу політичних стимулів; голосування; ініціювання політичних дискусій; намагання вмовити інших голосувати певним чином.

«Перехідна активність» містить в собі спілкування з представниками влади чи політичними лідерами; пожертви для партії або кандидата; відвідування зборів та мітингів.

«Гладіаторська активність» включає в себе участь в політичній кампанії; виконання ролі активіста або члена партії; участь у виробленні партійної стратегії; акумулювання грошових коштів; виконання ролі кандидата на певну керівну посаду в політичній сфері; отримання керівних посад в органах влади або партії та виконання своїх обов'язків.

Розглядаючи проблему політичної активності потрібно звернути увагу на політичні знання та переконання. Як правило, більш освічені громадяни – політично більш активні в порівнянні з тими громадянами, які мають невисокий культурно-освітній рівень.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність поняття «політична активність».
2. Які ви знаєте політичні потреби особистості?
3. Закінчіть речення. *Джерелами політичної активності є...*
4. Розкажіть про вплив політичних режимів на політичну активність.
5. Що таке політична квазіактивність? Для яких політичних режимів вона характерна?
6. Дайте характеристику політичній дії.
7. Чи можна розглядати політичну активність на горизонтальному та вертикальному рівнях політичних відносин? Як саме?
8. Які типи особистості виокремлюють в залежності від її політичної активності? Хто є автором такої типології?
9. Дайте характеристику формам активності за Л.Мілбрасом.

2.4. Політична поведінка

Будь-який політичний процес складається з дій та взаємодій акторів політики. Більшість цих дій та взаємодій здійснюється завдяки політичній поведінці людей.

В цілому в політології під терміном «політична поведінка» розуміють:

- сукупність проявів зовнішньої (дії, за якими можна спостерігати: участь/неучасть в виборах, демонстраціях, акціях тощо) та внутрішньої (позиції, переконання тощо) активності інституційних та не інституційних, індивідуальних та колективних акторів;
- різноманітні ставлення індивідів та груп до політичної реальності та багатоманітні способи його вираження;
- дії окремих акторів та масові виступи;
- активність організованих суб'єктів влади та стихійні дії натовпу;
- акції в підтримку системи та дії, спрямовані проти неї.

Тому політичну поведінку можна розуміти як «сукупність людських дій, вчинків, які спостерігаються ззовні, в сфері розподілу та здійснення влади».

Термін «політична поведінка» був запропонований представниками біхевіоризму (від англ. – поведінка), що спеціалізувався на вивченні поведінки, яку можна спостерігати.

Згідно з вихідними принципами біхевіоризму об'єктом політологічного дослідження мають бути не законодавчі норми та формальні аспекти політичної системи суспільства, не суспільство й політика в цілому, а дії людей, спрямовані на досягнення своїх політичних цілей. Тобто потрібно вивчати ті прояви політики, які можна реєструвати, спостерігати, виключаючи при цьому політичні погляди, переконання та інші суб'єктивні компоненти дій людини в полі політики. Роблячи наголос на вивченні поведінки індивіда в конкретних ситуаціях, біхевіоризм сприяв глибокому пізнанню конкретної політичної, особливо електоральної, поведінки.

Теорія політичного обміну (ринку) П.Блау трактує політичну поведінку як результат раціональних рішень про те, що індивіду вигідніше. Тобто різні учасники політичного процесу вступають в нього, змагаючись один з одним, як в економіці: хто більше вносить коштів, витрачає часу ти прикладає зусиль, той може розраховувати на більшу винагороду від політики. Ця модель застосовується і для прогнозу результатів виборів, і для аналізу прийняття рішень лідерами. Людина розглядається як виключно «ринкова істота», поза увагою залишаються не лише її цінності та погляди, але й емоційні переживання та стихійні вчинки.

Для *теоретиків конфлікту* (напр., Г.Екстайн) характерним є уявлення про те, що політична поведінка людей обов'язково приречена на конфлікт (внутрішньополітичний або зовнішньополітичний). А тому конфлікт та згода є нормальними станами людського існування.

На думку американського політичного психолога Ф.Гринстайна, поведінка – це функція, зумовлена середовищем, що складається навколо акторів, а також психологічними predisposиціями (системою схильності до сприймання умов діяльності та до певної в них поведінки), які вони привносять у ситуацію. Це означає, що жодну форму поведінки неможна трактувати як прямий результат впливу політичних стимулів. За виключенням найпростіших проявів активності заради виживання, всі інші вчинки зумовлені політичною діяльністю, її відображенням в мисленні та почуттях людини.

В політиці (як і в будь-якій іншій сфері життєдіяльності), вважає О.Шестопал, існують три форми поведінки людини: *інстинктивна*, *навички* та *розумна*.

Інстинкти (від лат. – спонукання) – вроджені моделі поведінки, визначені біологічно та які задають спрямованість енергії поведінки. Загальновизнаним є те, що значна кількість форм поведінки має інстинктивний характер. Набір інстинктів включає в себе як автоматизми (від грецьк. – спонтанний) в поведінці людини (дихання, ходіння), так і більш складні вроджені потреби (самозбереження, продовження роду тощо).

В політиці знаходять відображення усі людські інстинкти – від агресивності до жадібності та від солідарності до самозбереження. Інстинктивна основа політичної поведінки вказує, передусім, на спрямованість енергії тих або інших вчинків, які далеко не завжди усвідомлюються людиною.

Інстинкт самозбереження спонукає політиків боротися за владу та пояснює деякі нераціональні вчинки. Жорстокість, насилля, агресія також інстинктивні види поведінки.

Солідарність є також інстинктивною поведінкою людей, які здатні до співпраці. Основою солідарності в політиці є самоототожнення людини з певною групою, партією, нацією, яке дозволяє об'єднати зусилля членів цих спільнот для досягнення однієї мети чи спільних інтересів. Прикладом солідарності, як форми політичної поведінки, можуть бути акції протесту для захисту певної людини, ідеї тощо.

В цілому інстинкти охоплюють всі несвідомі, ірраціональні, чуттєві форми політичної поведінки як окремого індивіда, так і організованих груп, стихійні масові заходи.

Іншою формою поведінки є навички. *Навички* – це вміння, які потрібні для виконання певної ролі та функцій будь-яким учасником політичного процесу; звички, що виробляються у громадян в конкретній політичній культурі; стереотипи як наслідки повторення деяких політичних дій. Більша частина типів людської поведінки є результатом навчання. Відповідних політичних навичок вимагає поведінка державних діячів, простого виборця, партійного чиновника та учасника громадського руху. *Політичні вміння та компетентність* (від лат. – відповідний, придатний) передбачають, що громадянин знає, що саме він повинен робити, виконуючи ту чи іншу політичну роль, як досягти певного результату. Наприклад, в деяких країнах для того, щоб стати депутатом, необхідно оволодіти знаннями та навичками, що потрібні для законотворчої діяльності.

Третя форма поведінки в політиці – *розумні дії*. Критерієм раціональності (розумності) поведінки може бути ефективність, ступінь усвідомленості політичної дії, відповідність вищим цінностям тощо. Головною ознакою розумної політичної поведінки є наявність мети. Цілеспрямованого характеру політичному процесу надають різноманітні програми, ідеологічні схеми, доктрини тощо. Особливе значення для політичної поведінки має ідеологія, як концентроване та систематичне вираження цілей та цінностей в політиці.

Виокремлення трьох форм політичної поведінки – інстинктів, навичок та розумних дій – корисне для вирішення аналітичних завдань. В реальному житті поведінка людини включає в себе всі три форми.

Політична поведінка – це сукупність реакцій соціальних суб'єктів на діяльність політичної системи, це будь-яка форма участі у здійсненні влади (впливу на владу) або протидія її здійсненню. Це вчинки та дії суб'єктів політики, що характеризують їх взаємодію з соціальним середовищем, з різноманітними суспільно-політичними силами. Це сукупність вчинків, свідомих дій, спрямованих на досягнення певної соціально значимої мети, дій, які породжуються традиціями, ціннісними орієнтирами, а також несвідомі дії, які викликані емоційним станом індивіда. В політичній поведінці усвідомлені та неусвідомлені, раціональні та емоційні компоненти знаходяться у складній взаємодії. Поведінка може бути різною за ступенем інтенсивності – від коректних, цивілізованих відносин до демонстрації ворожості та недоброзичливості, словесних образ та застосування фізичної сили.

Безпосередні передумови політичної поведінки формуються макросоціальною та політичною системами. Вони вступають у взаємодію з певними аспектами соціального й політичного оточенням та елементами структури особистості. Тому дослідники вважають за потрібне враховувати при аналізі політичної поведінки наступні моменти:

- зовнішнє середовище, яке надсилає стимули суб'єкту поведінки;
- потреби індивіда або групи, які беруть участь в діяльності;
- мотиви, якими керується суб'єкт;
- установки, цінності, орієнтації, переконання та цілі суб'єкта;
- особистісні особливості ролі;
- стиль прийняття рішень, міжособистісних стосунків, когнітивний стиль;
- власне дії та вчинки;
- зворотній зв'язок між поведінкою та умовами, які її сформували.

Політична поведінка, таким чином, залежить від об'єктивних (стимули, які надсилає суб'єкту політичної поведінки зовнішнє середовище (політична система, її окремі інститути тощо) та суб'єктивних (внутрішньоособистісних) факторів.

Серед внутрішньоособистісних факторів, які визначають поведінку людини в політиці, можна назвати *потреби* (Див. 2.3.) та *мотиви*. Потреби спонукають людину до дії, мотиви надають дії сенс.

Мотиви виконують, насамперед, функцію вербалізації мети та програми того, що буде робити людина.

Аналіз мотивації політичної поведінки заснований на фундаментальних закономірностях, вивчених психологічною наукою. Загально визнаною є класифікація мотивів, запропонована Д.Макклелландом та Дж.Аткінсоном, де виокремлено три головні мотиви: мотив влади, мотив досягнення та мотив аффіліації (прагнення бути з іншими). Допоміжною у цій схемі є мотивація контролю.

Мотив досягнення припускає націленість на перевагу та унікальний результат, він асоціюється з активною діяльністю, помірним ризиком,

заснованим на знанні про можливі результати та підприємницькій ініціативі. Мотив досягнення виявляється в політичній поведінці як турбота про досконалість, майстерність, як прагнення досягнути поставленої мети з максимальним ефектом. Він може бути притаманний кар'єристу, або політику, який керується метою досягнути суспільного блага. На думку Д.Макклелланда та Дж.Аткінсона, цей мотив тісно пов'язаний з маніпулюванням, організацією фізичного та соціального простору, подоланням перешкод, встановленню високих стандартів роботи, змаганням, перемогою над будь-ким. Така мотивація притаманна, насамперед, політичним лідерам.

Мотив аффіліації виражає прагнення до стосунків з іншими людьми. Для політика домінування такої мотивації зробить значимими схвалення з боку партнера під час переговорів, дружній клімат та наявність команди однодумців. Для звичайного громадянина вона визначає приналежність до політичних організацій, які не лише відстоюють ті чи інші інтереси, але й надають відчуття єдності та захищеності.

Мотив влади, націленість на вплив та престиж, в концепції Д.Макклелланда розуміється як прагнення до влади (не лише політичної), яка виступає певною цінністю, до якої прагнуть в тому чи іншому ступені всі люди. Але є особистості, у яких ця потреба домінує над іншими, і влада стає вищою цінністю. Умовно можна виокремити три типи причин, за якими влада стає бажаною:

- домінування над іншими / обмеження дій інших;
- щоб не домінували інші / не втручались у справи;
- щоб мати політичні досягнення.

Мотив контролю над людьми та ситуаціями є модифікацією мотиву влади. Дослідники вважають, що саме з цим мотивом прямо пов'язана політична поведінка. Американський політичний психолог С.Реншон, наприклад, виявив залежність між високими показниками суб'єктивного контролю особистості та ступенем активності політичної поведінки. Він отримав підтвердження гіпотези про те, що існує залежність між рівнем особистого контролю та вірою в уряд, позитивним ставленням особистості до політичної системи.

Одним з найважливіших компонентів політичної поведінки є *політична роль* – набір прав та обов'язків, статус, реальні функції, пов'язані з місцем особистості в політичній системі. Вся політична система може бути описана у вигляді різноманітних наборів політичних ролей, вважає О.Шестопал. Особлива увага при цьому надається взаємозв'язку цих ролей. Так, роль лідера неможлива без ролей підлеглих або послідовників, без кабінету міністрів – немає прем'єра тощо. Найпростішою роллю, яку виконує кожна особистість є роль виборця; інша роль – політичний активіст, член партії, публічні політики. Якщо всі учасники політичного процесу однаково визнають розподіл ролей між ними, існує консенсус.

В залежності від політичної поведінки учасники політики поділяються на наступні категорії:

- Ї **лідери**, які очолюють політичний рух та здатні здійснити намічені плани завдяки своєму авторитету та позитивному впливу;
- Ї **активісти** – посередники між лідерами та послідовниками. Вони організовують учасників руху, постійно несуть інформацію для лідерів про досягнення та труднощі, вносять вагомі корективи в стратегію та тактику поведінки мас;
- Ї **послідовники**. Їх поведінка характеризується різною активністю та участю в організаціях, вони підтримують мету, що була висунута лідерами, вважають їх своїми інтересами, що й стимулює їх участь в політичній діяльності;
- Ї **лідери думки**, не впливаючи на поведінку учасників руху з точки зору його організації, своєю інтелектуальною діяльністю, насамперед в публіцистиці, засновують «поля» емоційної й інтелектуальної напруги навколо тих чи інших проблем, роблять їх об'єктом загальної уваги; до них звертаються за порадою, але не за директивою для дії.

Тобто на політичну поведінку впливають біологічні (вік, стан здоров'я, фізичні дані тощо), психологічні (темперамент, емоції, воля, тип мислення тощо), суспільні (матеріальне становище, соціальний та професійний статус, світогляд) фактори.

Механізмами регулювання політичної поведінки особистості виступають державні та громадські інститути, ідеології та релігії, традиції та звичаї, нарешті, соціальне середовище та економічні умови, де протікає все життя людини. Такими механізмами є, по-перше, *правовоє регулювання*. Так, Конституція України проголошує: «Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації...» (Ст. 39). Обмеження встановлюються лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку. По-друге, регулятором політичної поведінки виступають *політичні та моральні правила*, які підтримуються громадською думкою. По-третє, *наявність політичних організацій* робить політичну поведінку більш відповідальною, виваженою, зменшує роль стихійних проявів у політичному житті, збільшує можливість регуляції політичної поведінки. Четвертим «регулятором» політичної поведінки є *політична освіта та поширення правдивої політичної інформації*.

Переважно розглядають *індивідуальну та масову, активну й пасивну, спонтанну та цілеспрямовану, лояльну та протестну, легітимну та нелегітимну, добровільну і примусову, автономну і мобілізаційну* політичну поведінку.

Поширеною є **типологія політичної поведінки** запропонована польськими дослідниками. Вони розрізняють *відкритий* (політична дія) і *закритий* (політична бездіяльність) типи політичної поведінки.

Політична дія – будь-яка відкрита поведінка, що піддається спостереженню, демонструється в рамках політичної системи індивідом або соціальною групою та спрямована на політичні відносини, політичну систему суспільства, її інститути. Політична дія може бути незапланованою, спонтанною поведінкою, або ж являти собою частину послідовного процесу прийняття та здійснення рішень. Термін «політична дія» використовують у зв'язку з політичною поведінкою людей, які прагнуть зайняти певне положення

або мати вплив в сфері державного управління. Прикладами відкритої політичної поведінки є участі у виборах, референдумах, демонстраціях, пікетах.

Цільове спрямування політичної дії може бути *конструктивним* та *деструктивним*. Воно залежить від об'єктивних (наприклад, політична організація, до якої належить особистість, статус, посада тощо) та суб'єктивних (сукупність політичних знань, ідей тощо, які визначають позицію, здатність та можливість вибору суб'єктом політичної лінії) факторів. Конструктивна політична поведінка сприяє нормальному функціонуванню політичної системи, деструктивна – підриває політичний порядок.

Політична дія може бути *прямою* та *опосередкованою*, *індивідуальною* та *колективною*, *усвідомлюваною* та *несвідомою*.

Індивідуальна політична поведінка – це вчинки індивіда, які мають суспільно-політичне значення. **Групова політична поведінка** пов'язана з діяльністю політичних організацій або політично активної групи індивідів, яка склалася стихійно. Виокремлюють також **масову поведінку** в політиці, мова про яку буде йти нижче.

Автономний тип політичної поведінки передбачає ціле- та ідейно спрямовані вчинки громадян та є відносно вільним вибором людьми політичних цілей та методів їх досягнення. Цей тип є протилежністю **мобілізованому типу** політичної поведінки, який характеризується примусовістю вчинків, які здійснює індивід під дією зовнішніх обставин.

Відповідно до спрямованості громадянських вчинків загальноприйнятим в політичній системі цінностям та нормам виокремлюють **нормативні** та **девіантні** (той, що відхиляється, не відповідає їм) форми політичної поведінки. До девіантних форм політичної поведінки належить міжгрупове напруження, порушення співробітництва, можливість агресивної поведінки тощо. наслідками цього можуть стати терористичні акти, організації непокори, заворушення, збройні повстання, війни та ін. Така поведінка послаблює або руйнує встановлений порядок та може сприяти створенню нової політичної системи. Девіантна поведінка в демократичному суспільстві не придушується системою, якщо вона не вступає у протиріччя з конституцією.

Форми політичної поведінки, які відповідають стійким політичним уявленням, менталітету та є типовими для певної політичної культури, називаються **традиційними**. Форми, що створюють нові зразки політичної поведінки, породжують нові риси політичних відносин, називаються **інноваційними**.

Політична поведінка може здійснюватися в **організованих** та **стихійних формах**.

Поведінка організованих політичних груп відрізняється від стихійних виступів. Це зумовлено тим, що в організованих політичних групах є чітка система розподілу ролей між лідерами та послідовниками, функціональний розподіл праці, ієрархічні відносини між членами. Наприклад, поведінка учасників інститулізованих партій та рухів підкорена певним правилам, записаним в програмах та уставах.

До *стихійних форм* політичної поведінки належать незаплановані вчинки, що здійснюються окремими індивідами, неорганізовані виступи, бунті, страйки, мітинги протесту тощо. Стихійна поведінка є масовою реакцією людей на політичну кризу та нестабільність. Для такої реакції характерним є переважання ірраціональних, інстинктивних почуттів над усвідомленими та прагматичними. Тому дії людей будуть більш ризикованими та безвідповідальними, а тому можуть бути як героїчними, так і асоціальними (вірогідні насилля, вандалізм та хуліганство).

Однак, слід врахувати, що хоча така поведінка має дійсно стихійний характер, завжди знаходяться політичні сили, які готові використати цей ефект стихійності та отримати від них певний політичний зиск. Прагнення впливати на несвідому, ірраціональну мотивацію учасників політичного процесу характерне, передусім, для анархістських, екстремістських, право- та ліворадикальних, а також ультранаціоналістичних рухів та партій. Особливістю політиків – представників названих організацій – є «великий репресивний потенціал, тобто схильність до агресивної поведінки та насилля, авторитарна структура особистості». Важливим є також те, що такі політики спираються на певні соціальні прошарки населення, зокрема, маргіналів (в силу втрати певних цінностей, соціальних орієнтирів тощо).

Стихійність, як правило, вміло насаджується та використовується політичними лідерами, які, в першу чергу, спираються на емоції, інстинкти, віру, забобони тощо, що сприяє згуртуванню людей навколо них.

Закритий тип політичної поведінки (політична іммобільність) характеризується ухилянням людини від виконання своїх політичних та громадянських обов'язків.

Закрита політична поведінка може виявлятися в різних *формах*, а саме:

1. виключеність з політичних відносин, зумовлена низьким рівнем розвитку особи або суспільного розвитку взагалі;
2. політична виключеність як результат недосконалості політичної системи, розчарування в політичних інститутах і лідерах та байдужості до їхньої діяльності;
3. політична апатія як форма несприйняття політичної системи, відмова від будь-яких форм співпраці з нею. Може бути результатом насадження політичної системи насильницьким шляхом – придушенням масових соціальних і політичних рухів, окупацією тощо.
4. політичний бойкот як вияв активної ворожості до політичної системи та її інститутів.

Ці форми закритої політичної поведінки є виявами політичної відчуженості, яка полягає в зосередженні зусиль індивіда на розв'язанні проблем особистого життя та їх відриві і протиставленню життю суспільному і політичному, зокрема. В міру зростання політичної відчуженості укорінюється згубна для існування політичної системи суспільства думка, що кожен захищає себе сам, і надіятися на підтримку офіційних владних структур немає сенсу.

Політичне відчуження – процес, який характеризується сприйняттям політики, держави, влади як чужих сил, які панують над людиною, пригнічують

її. Політичне відчуження виявляється в безсиллі індивіда впливати на перебіг політичних подій, відчутті ізоляції, у сприйманні індивідом соціальних і політичних інститутів, встановлених ними норм, як ворожих інтересам людини. Політичне відчуження зумовлене й такими причинами, як втрата соціальних ідеалів, зневіра в будь-яких владних структурах, психологічна втома від нескінченного потоку політичної демагогії, непродуманих рішень та відверто цинічної брехні.

Проявами відчуження є конформізм, соціальна апатія, абсентеїзм, відсутність інтересу до політичних знань, подій, відмова від виконання громадянського обов'язку як форма протесту проти політики, влади, її лідерів.

Політичну апатію можна розглядати як прагнення людини до самовідгородження від політики. Одним із чинників такого ставлення є обмеження, що їх влада накладає на свободу слова й вираження особистих поглядів. На індивіда може впливати також слабка політична активність інших членів суспільства. Він може належати до групи, де політична апатія є позитивною моделлю поведінки.

Абсентеїзм (від лат. відсутній) – байдуже ставлення людей до здійснення своїх громадсько-політичних прав, ухилення виборців від участі в голосуванні на виборах різного рівня. Абсентеїстський тип поведінки існує в будь-якому суспільстві, однак його зростання свідчить про серйозну кризу легітимності політичної системи, її норм та цінностей.

Однією з форм політичної поведінки є **протестна поведінка**. **Політичний протест** – вияв негативного ставлення до політичної системи в цілому, або до її окремих елементів, норм, цінностей, політичних рішень переважно у відкритих формах. Такими формами можуть бути мітинги, демонстрації, пікетування, страйки тощо. Функцію політичного протесту можуть виконувати й такі види політичної поведінки як абсентеїзм, певні форми голосування (наприклад, «проти всіх») – тобто різновиди «тихого» протесту.

У вітчизняній та зарубіжній літературі поширеною є думка про те, що протестна поведінка – це поведінка у формі неконвенціональної дії, яка не відповідає законним та традиційним нормам режиму, що регулює політичну поведінку. Відповідно виокремлюються і основні форми протестної поведінки: написання петицій, участь в демонстраціях, бойкоти, захоплення будівель, несплата податків, блокади, неофіційні страйки тощо.

Але, як показує досвід подібних акцій в Європі та США, вони можуть мати й конвенціональний характер. Наприклад, демонстрації та пікети часто здійснюються для захисту громадянських та соціальних прав населення, які закріплені законодавчо. Найчастіше учасники таких акцій протестують проти порушення владою або іншими політичними суб'єктами певних домовленостей, закріплених у вигляді законів, формальних та неформальних норм. Вони не виступають за кардинальні перетворення політичної системи, а закликають лише до корекції, наприклад, політичного курсу, що впроваджується. Тому в країнах стабільної демократії рівень протестної

активності населення може розглядатися в якості показника зрілості громадянського суспільства.

Протестна поведінка може здійснюватися у формах боротьби, бунту, заколоту.

Політична поведінка у **формі боротьби** засновується на усвідомленні непримиренності позицій. На цій основі політичний опонент визнається ворогом, а тому переговори з ним майже неможливі.

Бунт – це бурхлива спроба вирішити конфлікт між владою та суспільством, яка виникла стихійно. Переважно бунт спрямовується не проти влади взагалі, а проти її окремих представників. Бунт може перерости у безлад, захоплення чогось або когось, вбивства, побиття тощо. Супроводжується знищенням інтелектуального надбання та загибеллю людей.

Заколот – це організований збройний виступ проти існуючої влади. Загрозою для влади є не сам заколот (оскільки його організатори та учасники – невеличка група людей), а поєднання заколоту з бунтом, оскільки може перерости у революцію.

Революція (від лат. – поворот, переворот) – суспільний рух і переворот, що ставить за мету повалення старого режиму шляхом насильницького завоювання політичної влади і здійснення докорінних змін політичного життя суспільства.

Політичну поведінку, пов'язану з насиллям американський психолог А.Марш пропонує назвати *політичними злочинами*. До них він відносить саботаж, партизанські дії, захват заручників, війну, тероризм, революції тощо.

Останні десятиріччя ХХ ст. дозволили політологам заговорити й про **екстремістські** (від лат. – крайній) форми політичної поведінки. **Екстремізм** – схильність до надзвичайних поглядів та дій у політиці, ідеологічного протистояння. Екстремізм вважається недемократичним способом розв'язання суспільних проблем та полягає у нав'язуванні всім однієї позиції з допомогою крайніх, надзвичайних заходів (наприклад, бойкот, страйк, блокада, насильство, терор).

Прикладом екстремістської політичної поведінки є тероризм. **Політичний тероризм** – систематичне або одиничне здійснення насилля (або загроза) із застосуванням зброї (вибухи, підпали, організація катастроф тощо) з метою викликання почуттів страху, паніки, відчуття тривоги, небезпеки, недовіри до влади. Політичний тероризм виявляє себе у таких політичних акціях, які отримують широкий резонанс, здатний вплинути на хід політичних подій та прийняття рішень.

Виокремлюють також **патологічні форми** політичної поведінки. Їх проявами можуть бути крайні афективні стани (афект – сильне нервово-психічне збудження – емоційний стан, пов'язаний із різкими змінами життєвих обставин, важливих для суб'єкта), постійна потреба у ворожнечі, агресії, антагонізмі, маніакальні політичні упередження тощо. Ознакою патології політичної поведінки є її невідповідність вимогам ситуації або установкам особистості. Патологічні форми політичної поведінки найчастіше виникають у масі людей, коли свідомий контроль людини над своїми діями припиняється

(частково або повністю). Так, при виникненні страху замість того, щоб протистояти загрозі, маса впадає в паніку, намагається знайти порятунок, створюючи хаос та безлад.

Однією з форм політичної поведінки є **електоральна поведінка**. **Електорат** (від лат. – виборець) – частина виборців, що голосують за певну політичну групу. Електорат, за своєю суттю, є пасивною частиною політичної групи – це ті особи, які з тих або інших мотивів, цілком або частково підтримують діяльність політичної групи та віддають перевагу їй над іншими. Іншими словами, **електоральна поведінка** виражається в участі або неучасті потенційних виборців у голосуванні.

Електоральна поведінка – сукупність дій та вчинків громадян, що пов'язані із здійсненням місцевих або загальнонаціональних виборів в органи влади, а також їх участь в референдумах.

Формами електоральної поведінки є *протестне голосування, голосування «проти всіх», конформістське голосування* за партію або лідера, якого підтримує більшість виборців тощо.

Головними *мотивами участі* в виборах є прагнення людей вплинути на владу або продемонструвати своє ставлення до неї. Головними *мотивами ухилення* від голосування є впевненість людини, що від її участі в виборах нічого не залежить, а також відсутність інтересу до політики, абсентеїзм.

Детермінантами електоральної поведінки є об'єктивні, суб'єктивні та політичні чинники. До *об'єктивних чинників* належать класова лояльність, класова ідентифікацію, приналежність до певного «політичного» покоління, релігійний та етнічний статуси. *Суб'єктивні чинники* – це соціальне сприймання та ідентифікація тощо. *Політичними чинниками* є участь у партійному житті, діяльність партій по мобілізації виборців, контакти з громадянами, політична свідомість, політичне сприймання.

На виборців також впливають наявність громадського інтересу до участі у виборчій кампанії, роль іміджу партій та кандидатів у виборчому процесі, вплив регіональної та етнічної диференціації на результати голосування, мотивація поведінки виборця. Так, американський вчений С.Ліпсет встановив, що на переваги виборців впливають також стать, вік, конфесійна приналежність, особливості первинної соціалізації, освіта тощо.

В сучасній політології електоральна поведінка пояснюється, принаймні, з чотирьох позицій:

- **«теорія раціонального вибору»**, відповідно до якої люди голосують не як члени групи, а як окремі особистості, керуючись при цьому власним розрахунком, інтересом або вигодою (К.Ерроу («Соціальний вибір та індивідуальні цінності» – 1951), Дж.Б'юкенен, Г.Таллок (школа суспільного вибору – 1961), Е.Даунс («Економічна теорія демократії» – 1957), Дж.Стиглер, М.Фіорина, Х.Химмельвейт та ін.). В їх теорії людина є незалежним, активним політичним актором, який має власні політичні установки та раціонально підходить до вибору (індивід намагається максимізувати результат одночасно з мінімізацією витрат), тобто зважає всі його позитивні та негативні наслідки. Іноді раціональним вибором стає відмова голосувати.

- **«соціологічна» модель** стверджує, що при голосуванні люди виявляють солідарність зі своєю соціальною групою (класовою, етнічною, релігійною тощо). Традиції цієї моделі закладено К.Марксом, який пояснював політичний світогляд та поведінку людини насамперед класовим становищем та класовими інтересами. Прихильниками такої моделі є Б.Берельсон, П.Лазарсфельд, С.Ліпсет, С.Роккан та ін. «В яких соціальних умовах живе людина, такі в неї й політичні погляди», – писав П.Лазарсфельд. Вибір залежить від багатьох факторів, але провідною є політична та партійна ідентифікація. *Політична ідентифікація* – це сукупність уявлень про місце людини в політичному світі, його приналежності до певної групи. *Партійна ідентифікація* – це «стійка установка» по відношенню до певної партії, «лояльність» до неї, «стабільна орієнтація на партію», «постійний зв'язок виборця з політичною партією», «почуття приналежності до «еталонної» (референтної) політичної групи».
- **«соціально-психологічна» модель** пояснює вибір при голосуванні наявністю певних психологічних прагнень, політичних симпатій до певної партії або лідера (Т.Адорно, Г.Айзенк та ін.). Прихильники цієї моделі серед факторів, які впливають на виборця, називають не лише його партійну ідентифікацію, але й емоційне ставлення до певних політичних платформ, проблем, кандидатів. Тобто вибір здійснюється у відповідності до психологічних характеристик людини, які формуються в період соціалізації індивіда та залежать від соціально-психологічного оточення. Основою соціально-психологічної моделі є «концепція референтної групи» та концепція «знання – ставлення – дія». Одним із центральних понять стало поняття «виборця, який мислить», що формує «профіль» партійних переваг у відповідності до свого досвіду та інформації про дії та політичні пропозиції партій.
- **«маніпулятивна»** або **«політико-комунікаційна»** модель відстоює думку, що голосування відбувається під дією іміджу політика або партії, який формується засобами масової інформації та політичною рекламою (У.Рікер, Ф.Хайєк та ін.).

Останнім часом дослідники відмічають появу «нового виборця», переваги якого відрізняються нестабільністю, хоча він регулярно бере участь у виборах. Поява «нового виборця» пояснюється, по-перше, раціоналізацією вибору та підсиленням впливу на електоральний вибір позицій з окремих питань, по-друге, формуванням постіндустріального суспільства та розвитком «постматеріалістичних цінностей», по-третє, змінами традиційної соціальної структури.

Особливою формою політичної поведінки є *звернення до державних органів, до газет, журналів, на радіо і телебачення з політичними ініціативами* про поліпшення політичного та іншого становища в суспільстві.

Звичайно, наведені форми політичної поведінки не є рівнозначними як у кількісному, так і в якісному відношеннях. Одні з них займають непоказне місце в політичній практиці та представлені поодинокими акціями, інші – надзвичайно розвинені та серйозно впливають на хід подій. Розвиненість конкретної форми поведінки може бути показником, за яким можна судити про політичну систему суспільства, про його політичну культуру.

Питання для самоконтролю

1. Що називається політичною поведінкою?
2. Які теорії політичної поведінки ви можете назвати? Дайте характеристику одній з них.
3. Що включає в себе інстинктивна політична поведінка?
4. Де знаходять свій вияв політичні навички?
5. Що є критерієм раціональності політичної поведінки?
6. При аналізі політичної поведінки враховуються різноманітні явища. Назвіть їх.
7. Які головні мотиви політичної поведінки?
8. Що розуміється під «політичною роллю»?
9. На які категорії поділяються учасники політики в залежності від політичної поведінки, яку вони демонструють?
10. Хто такі «лідери думки»?
11. Назвіть чинники, якими регулюється політична поведінка.
12. Якою може бути політична поведінка?
13. Які типи політичної поведінки виокремлюються в політології?
14. Дайте характеристику відкритій політичній поведінці.
15. Чим відрізняється індивідуальна політична поведінка від групової?
16. Які форми закритої політичної поведінки ви знаєте? Наведіть приклади.
17. Коли використовується протестна поведінка?
18. Чи може протестна поведінка мати законний характер? Наведіть приклади.
19. Поясніть, чим небезпечна екстремістська поведінка?
20. В чому полягає сутність «політичного тероризму»? Чому це явище небезпечне?
21. Що розуміється під електоральною поведінкою?
22. Які детермінанти участі в виборах виокремлюють вчені?
23. Які моделі описують електоральну поведінку?
24. Виступи антиглобалістів в містах Європи у 2001-2003 рр. супроводжувалися сутичками з поліцією; вони залишили розбиті вітрини магазинів, спалені автомобілі, гори бруду. Як оцінити політичну поведінку учасників цього руху?
25. Для позначення політичної апатії та ухилення від політичної участі використовують термін:
 - а) автаркія;
 - б) абсентеїзм;
 - в) автономія;
 - г) акразія.
26. Прочитайте уривок із книги американського політолога М.Паренті «Демократія для небагатьох» (Див.: Паренти М. Демократия для немногих // Бегунов Ю.К. 13 теорий демократии – СПб. : Бизнес-пресса, 2002. – 236 с., С.121 – 134). Дайте відповіді на запитання:
 - ü Як оцінює автор відмову громадян від участі в виборах?
 - ü В чому він бачить головну причину відмови від участі в виборах?
 - ü Чи погоджуєтесь з думкою автора?

Є думка, що ті, хто уникає голосування, в своїй більшості є менш освіченими та соціально активними. Тому навіть краще, що вони не використовують своє право голосу. Так вони легше підпадають під вплив упереджень та демагогії, а їх активізація стала б потенційною загрозою демократичній системі.

Подібні аргументи мають сумнівну посилку, що, мовляв, краще освічені громадяни з більш високим рівнем доходів, які беруть участь в голосуванні, мислять більш раціонально та менш схильні до вузького егоїзму, расових та класових упереджень. Цю думку, яка є сама по собі упередженням, представники вищого та середнього класів створили для себе самі та собі на втіху.

Деякі автори доводять, що невисока активність виборців – це ознака «політики щастя»: люди байдужі до голосування саме тому, що їх цілком влаштовує ситуація, яка склалася.

Безумовно, знайдуться люди, які зовсім байдужі до політичних проблем, – навіть якщо ці проблеми безпосередньо стосуються їх життя. Але в цілому мільйони американців, які не беруть участь в голосуванні, зовсім не належать до найбільш задоволених життям. Навпаки, вони є представниками найменш заможних та найбільш озлоблених прошарків населення, де спостерігається виняткова концентрація соціально знедолених людей. «Політика щастя», як правило, є лише ширмою для політики розчарування. Те, що здається апатією, насправді може бути способом, за допомогою якого людська психіка захищається від безсилля та відчаю. Неучасть в виборах є не результатом повного достатку та розкоші або нестачею громадянських чеснот, але зрозумілою негативною реакцією на політичні реалії, з якими люди стикаються у своєму житті.

2.5. Специфіка масової поведінки в політиці

Формування науки про політику від Стародавнього світу до Нового часу відбувалося головним чином завдяки вивченню інституціоналізованих форм політики, насамперед таких проблем, як форма держави, спосіб організації державної влади, образ ідеального правителя, відносини правителів з підданими, взаємодія суспільних інтересів та методи розв'язання конфліктів між ними тощо. У XIX ст. акценти у вивченні політичного життя істотно змінюються. Увагу дослідників (напр., Г.Лебон, Г.Тард – у Франції; В.Парето, Ш.Сигеле – в Італії; Ф.Ніцше, О.Шпенглер – в Німеччині; Н.Михайловський – в Росії та ін.) дедалі більше привертає такий бік політичних відносин, як масова поведінка, мотиви та форми її впливу на політичні інститути, ступінь і характер залежності останніх від участі людей. Це було зумовлено активним залученням мас до політики як через участь у революціях і національно-визвольних рухах, так і через політичні інститути – державу, політичні партії, громадські організації.

В більшості політичних процесів люди беруть участь, як правило, не поодинці, а сполученими в однорідні й організовані групи (класи, нації, професійні спільноти, суспільні організації тощо). Індивіди стають учасниками прямих дій, випадкових і тимчасових утворень – зборів, мітингів, демонстрацій, маніфестацій, пікетувань тощо. Стихійна масова поведінка – це і циркуляція пліток, певним чином мода, колективні манії, громадські (суспільні) рухи та інші «масоподібні» явища.

Що ж розуміють під терміном «масоподібні явища»? Для з'ясування відповіді на це запитання необхідно виокремити головні їх ознаки. Як правило, сучасна політологія описує масоподібні явища за допомогою понять «маса», «натовп», «юрба», «публіка». Реальну і позірну силу впливу народу на політику розглядають в концепціях «плебісцитарної демократії», «партиципації», «масового суспільства», «героїв та натовпу», «про роль народних мас та особистості в історії» тощо.

Слово «масовий» означає «такий, у якому беруть участь широкі маси, велика кількість людей». На сучасному етапі розвитку суспільства маси стали фактором політики, культури та соціальних змін.

Формування маси відбувається у результаті впливу якогось джерела зараження, прикладу для наслідування. Ними можуть бути поширювач чуток і пліток, засоби масової інформації, політичний лідер.

Маси – це принципово неорганізовані і неструктуровані суб'єкти політичного життя (на відміну від соціальних груп (великих і малих)).

Маса – особлива спільність, не тотожна ані народу, ані соціальній групі, ані класу. В літературі терміном «маса» позначається велика (невизначена в кількісному і якісному відношенні) кількість людей, що виникла з тих або інших причин, різнорідну за своїм складом, не оформлену в структуровану цілісність. Люди, знаходячись в такому стані, набувають **специфічних властивостей** маси:

- *аморфність* – відсутність внутрішньої організації, структури;
- *стохастичність, ймовірність*, тобто відкритість, розмитість меж, невизначеність щодо складу і якісних характеристик; непостійність, змінюваність складу;
- *ситуативність, тимчасовість* – характер дій маси повністю визначається місцем, часом, приводом утворення, видом її діяльності чи спілкування;
- *гетерогенність, неоднорідність*;
- *нестабільність* під впливом зовнішніх чинників;
- *ірраціональність* – послаблення свідомого контролю, переважання почуттів над розумом;
- *анонімність* – членам маси не цікаві індивідуальні властивості, особистісні якості один одного.

Ці властивості обумовлюють специфічну манеру політичної поведінки людей у масі.

Ще в XIX ст. Г.Лебон помітив, що маса не лише стирає групові різниці між людьми, але й змінює індивідуальну поведінку, трансформуючи всю індивідуальну психіку та надаючи нові якості ти людям, які входять до неї. На

думку Д.Ольшанського, головними відмінностями індивіда, який знаходиться під впливом маси, є зникання свідомої особистості та переважання особистості несвідомої; орієнтація думок та почуттів в одному певному напрямі, оскільки знаходиться під дією навіювання та зараження; тенденція до невідкладного здійснення ідей, які були нав'язані. Індивід стає безвільним автоматом.

З.Фрейд, характеризуючи поведінку індивіда та маси, підкреслював, що імпульси, яким підкоряється маса, можуть бути шляхетними або жорстокими, героїчними або боязкими, але вони обов'язково не дадуть змоги виявитися не лише особистісному інтересу, але навіть інстинкту самозбереження. Бажання маси повинне бути виконане негайно. Вона відчуває себе всемогутньою, у індивіда в масі зникає поняття неможливого. «В масі, – пише російський дослідник Д.Ольшанський, – ...індивід переживає почуття нескоримої могутності, яке дозволяє йому віддатися первинним позивам, які він, якби був один, мав би приборкати». Приналежність до маси позбавляє від індивідуальної відповідальності, оскільки маса ніколи не несе відповідальності сама. З'являється відчуття всевладдя. В масі індивід легко жертвує власними інтересами на користь загального, починає наслідувати масу.

На думку іспанського філософа Х.Ортеги-і-Гассета, «маса – це посередність». Це ті, хто пливе за течією і позбавлені орієнтирів. Масова людина нездатна усвідомити свою індивідуальність, вона «не виділяється», прагне конформізму. Саме тому автор політичного бестселеру «Повстання мас», відзначаючи факт величезного збільшення численності цієї соціальної маси, яка оточує окремого індивіда, посилення її тиску і впливу на державні інститути, соціальні механізми і культуру, вважав, що ця обставина являє серйозну небезпеку для суспільного життя.

Д.Ольшанський виділяє наступні **види мас**:

- великі і малі
- стійкі (які функціонують постійно) та нестійкі (імпульсні)
- згруповані та не згруповані
- упорядковані та неупорядковані в просторі
- контактні та неконтактні (дисперсні, розсіяні)
- спонтанні (що виникли стихійно) та спеціально організовані
- соціально однорідні та неоднорідні.

Український дослідник В.Різун в своїй роботі надає цікаву класифікацію мас, яка була запропонована В.Леніним. Маси можуть бути

- прогресивними, революційними, консервативними, реакційними, нейтральними;
- активними, діючими та пасивними, бездіяльними, «сонними», які вичікують;
- згуртованими, дисциплінованими, самостійними та розпорошеними, неорганізованими, анархічними;
- рішучими, екстремістськими та нерішучими, боязкими.

Але сучасною політичною наукою розглядається, переважно, три основні різновиди мас:

- натовп;

- Ї зібрана публіка (учасники мітингів, які мають спільні установки та орієнтації під впливом одного й того самого предмету сприймання в один і той самий момент, готові до дії);
- Ї незібрана публіка (електоральні маси, аудиторія засобів масової інформації тощо).

Натовп – скупчення людей, які не мають загальної мети та єдиної організаційно-рольової структури, але пов'язані між собою загальним центром уваги та емоційним станом. Він може виникнути в будь-якому суспільному місці як осередок фізичної взаємодії людей, яких затримують певні зовнішні обставини, наприклад, на мітингу.

Кожна людина в натовпі має певну мету (наприклад, в паніці кожен хоче залишитися у безпеці), але ця мета не є загальною, такою яка об'єднує. Випадковість утворення, неоднорідність складу визначають специфічну манеру політичної поведінки людей у натовпі, яка виявляється у придушенні раціональності, різкому переважанні почуттів над розумом. На основі анонімності самого натовпу й кожного його учасника виникає почуття безкарності, зникають відповідальність і соціальний страх, що, в свою чергу, викликає агресивні настрої і поведінку. Недаремно, ще давньогрецький політик Солон стверджував, що кожний афінянин – хитрий лис, а народні збори – стадо баранів. Римляни виражали цю ж думку словами: «усі сенатори – гідні мужі, а римський сенат – злобна тварина». Російська приказка «Мужик розумний, а світ – дурень» передає також думку про те, що особистість в масі втрачає здоровий глузд.

Поведінка натовпу давно цікавить дослідників. Роботи Г.Лебона, Г.Тарда, З.Фрейда, В.Бехтерева доводять, що людина в натовпі відчуває себе анонімною, а тому схильна до ірраціональних вчинків. Ці вчинки пояснюються стадним почуттям, яке дозволяє відключити власну волю та діяти за законами натовпу.

Французький вчений Г.Лебон під словом «**натовп**» розуміє зібрання індивідів. Натовп має нібито колективну душу, а тому є живою істотою, яка підкоряється законам духовної єдності натовпу. Але «...стаючи часткою організованого натовпу, людина спускається на декілька сходинок по сходах цивілізації. В ізольованому положенні вона (людина), можливо, була б культурною людиною; а натовпі – це варвар, тобто істота інстинктивна. У неї простежується схильність до свавілля, буйства, люті, але й до ентузіазму та героїзму, які були притаманні прадавній людині» (Г.Лебон). Для натовпу характерними є нетерпимість, імпульсивність, дратівливість, навіюваність, мінливість та односторонність почуттів. Відповідальність людини за власні вчинки нібито розчиняється в емоціях натовпу. Натовп є джерелом афективної поведінки, агресивності, масових заворушень, насилля.

Натовп як тип соціальної групи характеризується аморфністю та однорідністю структури. В ньому або зовсім немає лідера, або, якщо він з'являється (як правило, завдяки самопризначенню), то всі члени групи стають його послідовниками. При цьому влада лідера є необмеженою, оскільки послідовники не обмірковують його накази, а сліпо виконують їх. Вивчення масової поведінки показує, що в різних країнах лише незначна кількість людей

в натовпі у своїх вчинках керується ідеологічними міркуваннями. Американський вчений П.Конверс вважає, наприклад, що кількість таких громадян складає 10 – 25 % від загальної.

Поведінка людей у натовпі визначається закономірностями різних рівнів. Так, в ньому діють, наприклад, чисто фізичні рухи, яким підкоряється географія натовпу. На людину в натовпі діє задуха, різкі звуки (наприклад, постріли). Часто стихійні дії підігруються такими факторами як алкоголь та наркотики, що призводить до додаткових ефектів.

Механізмами утворення натовпу є, на думку дослідників, плітки (чутки) та циркулярна реакція (багаторазове підсилення емоцій під впливом зараження та навіювання).

Чутки – специфічна форма недостовірної або частково достовірної інформації, що надходить від однієї особи або групи, про певні події чи ситуації. Чутки відображають певні колективні уявлення, установки і стереотипи та з'являються у випадках дефіциту інформації, або коли засоби масової комунікації не роз'яснюють певні події. Це призводить до емоційного напруження (людина переживає почуття невпевненості, страх, недовіру до офіційних джерел, до влади), яке є додатковим чинником виникнення чуток. Сприятливим підґрунтям для поширення чуток є аудиторії, де панує бездіяльність, одноманітність, нудьга. Чутки та плітки сприяють виникненню паніки та агресії.

Спеціальні дослідження дозволяють виокремити чотири основних **види натовпу** з відповідними підвидами.

Окказіональний (від англ. – випадковість) – скупчення людей, які зібрались подивитися на неочікуваний випадок.

Конвенційний (від англ. – умовність) натовп збирається з приводу події, про яку оголошується завчасно (наприклад, мітинг). Тут переважає більш спрямований інтерес, і люди певний час готові виконувати певні умовності (конвенції).

Експресивний натовп (від англ. – умовність) – той, який ритмічно виражає ту чи іншу емоцію: радість, ентузіазм, обурення тощо. головною ознакою такого натовпу – ритмічність. Прикладом можуть стати мітинг або маніфестація, учасники яких скандують різні лозунги («Разом нас багато!», «Ганьба!» тощо). Ці лозунги підтримують або виражають незадоволення певною політичною силою.

Діючий (активний) натовп – політично найбільш значимий та небезпечний вид масової поведінки. Він має декілька підвидів.

Агресивний натовп. Емоційною домінантою такого натовпу є злоба, лють, гнів.

Панічний натовп. Головною емоцією, яка спонукає є жах та прагнення кожного уникнути реальної або уявної небезпеки.

Користолюбивий натовп складається з людей, які вступили в неорганізований конфлікт з приводу певної цінності. Домінуючими емоціями є жадібність, прагнення володіти та іноді певна доля страху. Прикладом такого

натовпу, за словами А.Назаретяна, може стати прагнення депутатів парламенту з бійкою прориватися до трибуни.

Повстанський натовп характеризується тим, що переважає емоція злості. Але такий натовп відрізняється від агресивного тим, що має соціально справедливий характер обурення. В такий натовп може бути внесене організаційне начало, і тоді він перетворюється на згуртовану групу. Стихійні виступи шахтарів, наприклад, як правило, не переходять в масові бійки, погроми та інші руйнівні дії. Керують такими заходами, як правило, профспілки, лідерам яких вдається внести свідому організацію в дії маси.

Наведена класифікація, звичайно, умовна. На практиці натовп легко трансформується з одного виду в інший.

Відомий французький вчений Г.Тард, аналізуючи феномен натовпу, звертає увагу на те, що натовп приваблює та здійснює деякий чудодійний вплив.

Саме Г.Тард одним з перших почав відрізняти натовп від публіки. Він не погоджується з Г.Лебоном та вважає сучасне століття століттям публіки. Натовп, на думку вченого, належить минулому, оскільки є чимось нижчим. Публіка ж – «чисто духовне збірне ціле», в якому індивіди не зібрані, як у натовпі, разом, але, хоча і є фізично розділеними один від одного, об'єднані духовним зв'язком, а саме спільністю переконань та пристрастей. Публіка, за Г.Тардом, є значно ширшою, численнішою, ніж натовп. Можна говорити навіть про міжнародну публіку. Публіка може змінюватися, вона не така «сліпа» та існує довше, ніж натовп. Чим численнішою є публіка, тим могутнішою стає влада громадської думки.

Публіка (від лат. – суспільний) – формально не організована група, члени якої мають загальні інтереси. У публіки відсутня спеціальна організація, вона різнорідна, складається з представників різних соціальних груп, привід її утворення достатньо випадковий, але практично завжди вона формується на більш-менш стійкій, раціональній основі, нею, як правило, являється або загальна інформація, або загальний інтерес.

Публіка відрізняється від натовпу більшою інтелігентністю, відносною раціональністю, толерантністю, певним спокоєм, зовнішньою пасивністю. Але ці ознаки легко втрачаються під впливом емоційного збудження, афекту. Наприклад, зібрана публіка на мітингу, зборах здатна швидко трансформуватися в натовп.

Зібрана публіка, за визначенням Я.Щепанського, це скупчення деякої кількості людей, які очікують виникнення певних (однакових) переживань або цікавляться одним і тим же предметом. Основою об'єднання публіки є схожість установок, орієнтації та готовності до дії.

Зібрана публіка може бути декількох видів:

• публіка, яка зібралася випадково («збіговисько»);

• публіка, яка зібралася навмисно.

Публіка, яка зібралася навмисно, може виступати у двох формах:

• публіка, яка шукає розваг, відпочиває;

Ї публіка, яка шукає інформації (наприклад, на мітингах або політичних зборах).

Незібраною публікою є, наприклад, читачі одних і тих же газет, слухачі одних і тих же радіопередач, глядачі одних і тих же телепередач. Тобто, **незібрана публіка** – це велика кількість людей, мислення та інтереси яких орієнтовані в одному напрямку, так звана «поляризована маса» (Д.Ольшанський). Незібрана публіка є основою для створення думки з певних питань, оскільки в ній закладений потенціал реагування схожим чином на однакові стимули. Прикладом реагування незібраної публіки може бути електоральна поведінка.

Саме тому Г.Лебон називає головним інструментом демократії вплив на масові настрої з метою збудження певної політичної поведінки.

Ю.Хабермас виокремлює «сильну», інституційну та «слабку», неформальну публіку. Організована, формальна, інституційна публіка наділена правом прийняття та досягнення рішень. Одні види публіки, за Ю.Хабермасом, більш спонтанні (наприклад, дискусії між тими, хто присутній у кав'ярні), ніж інші (добровільні об'єднання, читачі періодичних видань, учасники громадських рухів).

Неорганізована, неформальна публіка складає «публічну сферу», формує громадську думку. Її головними рисами є відкритість, спонтанність, плюралізм. **Публічна сфера** спрямовується мас-медіа, не може бути організованою, адміністрованою, не може складати єдину та недиференційовану аудиторію. Її можна визначити як віртуальний простір, в якому виокремлюються та обговорюються суспільно значимі теми та формується громадська думка. Публічна сфера підтримується громадянським суспільством.

Ю.Хабермас виокремлює три головні типи учасників публічної сфери. Учасники першого типу приходять в неї «ззовні»: із організованих та формально структурованих контекстом в пошуку головного ресурсу – впливу. В цьому випадку публічна сфера використовується в якості інструменту членами політичних партій, лобістами, членами парламенту або уряду. Учасники другого типу поповнюють публічну сферу «з середини», відстоюючи ті чи інші політичні та суспільні інтереси, інституційні реформи, нові права тощо. третій тип складають журналісти, діячі мас-медіа, які контролюють відбір тем, тестів, авторів, тобто створюють так званий «порядок денний».

У постіндустріальному суспільстві з'являється так звана «нова публіка», яка не має певного місця у просторі, оскільки локалізована одразу у багатьох місцях та включає в себе нескінченну кількість осіб. «Членство» у ній означає лише відправлення та отримання електронних повідомлень.

Цікаве пояснення виникнення маси суперсучасного типу, новітніх видів масової, і політичної також, поведінки надає у передмові до своєї книги «Вік натовпів» (1981) С.Московічі. Він вважає, що основою такого процесу є розширення наднаціональних спільнот, гігантська урбанізація з величезними ринками, а його каталізатором – інформаційна революція. Відбувається «глобалізація мас», утворюється «маса світового масштабу». Цей процес

прискорюється завдяки «розвитку систем мультимедіа», а «політика...стає масовою політикою».

Ставлення до участі мас у політиці переважно негативне. Наприклад, скептично ставився до такої участі відомий іспанський філософ Х.Ортега-і-Гассет. На його думку, маса є множинністю людей без особливих достоїнств, панування яких обертається торжеством повсякденності та людської посередності. В політиці маса здатна діяти єдиним найдоступнішим їй методом прямої дії, постійне використання якого призводить до поступового наростання розриву між складністю проблем, які необхідно вирішувати суспільству, та примітивністю засобів, які при цьому використовуються.

Але без участі мас у політиці немає демократії, взаємодії громадянського суспільства й держави, без контролю з боку мас правляча еліта відривається від народу і абсолютизує власні інтереси. Більше того, масові виступи, прямі дії іноді виявляються не тільки найефективнішим, а й єдиним засобом розв'язання тих чи інших проблем, особливо в суспільствах із низьким рівнем розвитку демократії, де погано працює зворотний зв'язок між громадянським суспільством і державою, відсутні або надто слабкі реальні механізми впливу людей на державу.

Отже, завдання демократичного суспільства полягає не в обмеженні участі мас у політиці, а в мінімізації негативних наслідків цієї участі, особливо у формі стихійних виступів, уникненні деструктивного впливу на політику натовпу.

Стихійна поведінка, як правило, є масовою реакцією людей на політичні кризи та нестабільність. До **стихійних форм поведінки** в політичній сфері належать незаплановані (ірраціональні, необдумані) вчинки, що здійснюються окремими людьми, неорганізовані масові виступи, бунти, страйки, мітинги протесту, рухи, які спонтанно склалися та швидко розпалися тощо.

Але до масоподібних явищ в політиці можна віднести й інші. З масовими настроями пов'язані, в тій чи іншій мірі, практично всі елементи політичної системи. Держава – оскільки вона повинна рахуватися з такими настроями і включати в себе певні інститути для їхнього управління. Партії – оскільки вони формуються на основі і для виразу тих чи інших достатньо масових політичних інтересів, настроїв. Суспільні організації (профспілки) – практично з тих самих причин.

Головними компонентами **масових соціальних рухів** є колективність дій, згода відносно загальної їх мети, дифузність колективності (дифузна група – спільність, яка не має ціннісно-орієнтаційної єдності; складається з осіб, які об'єдналися випадково) та низький рівень її організації, стихійний та неінституцізований характер діяльності.

Масові соціальні рухи досить різноманітні за своїм складом, метою, засобами досягнення цієї мети тощо. Для їх впорядкування використовують різноманітні способи типологізації.

Наприклад, американський вчений Г.Блумер поділяє **громадські рухи** на *загальні, специфічні та експресивні*.

Загальні громадські рухи характеризуються відсутністю сильної координації зусиль та дій багатьох людей, які об'єдналися заради загальної спрямованості. Такі рухи орієнтовані на трансформацію соціальних норм та цінностей. До них належать *жіночі, робітничі та молодіжні рухи*. В них відсутня певна кінцева мета

Специфічні рухи орієнтовані, як правило, на конкретні, цілі, а тому відрізняються динамічністю. Вони, в свою чергу, поділяються на *реформаторські* (орієнтовані на часткові зміни, не змінюють основоположних принципів суспільства; на їх боці можуть виступати офіційні політичні інститути, засоби масової інформації тощо) та *революційні* (прагнуть до докорінної зміни існуючих норм та цінностей, радикальної трансформації соціальної структури та соціального порядку).

Експресивні рухи не орієнтовані на серйозні соціальні перетворення (наприклад, релігійні рухи) та мають символічний та ритуальний характер.

Н.Смелзер виокремлює **нормо-** (мають реформаторський характер) та **ціннісноорієнтовані** (спрямовані на перегляд базових цінностей суспільства; наприклад, утопічні, революційні, харизматичні, сектантські тощо) рухи.

П.Штомпка на підставі якості змін, які передбачаються, виокремлює **прогресивні** (орієнтовані на майбутнє) та **консервативні** або ретроактивні (орієнтовані на минуле) рухи.

В залежності від «вектору» змін рухи поділяються на **новаторські, аболіціоністські** (за відміну або заборону чого-небудь) та **альтернативні**.

В залежності від стратегії діяльності рухи можуть бути **інструментальними** та **експресивними**. *Інструментальні рухи* орієнтовані на досягнення політичної влади або на вплив на неї для реалізації цілей, які ними проголошені (наприклад, «зелені»). *Експресивні рухи* обирають шлях боротьби за власні права, соціальну та культурну емансипацію (наприклад, феміністські, сексуальних меншин тощо).

Виходячи з історичної періодизації розрізняють **старі** та **нові** соціальні рухи. Для «старих» характерні економічні та соціальні вимоги (наприклад, робочі, фермерські рухи). «Нові» рухи орієнтуються на пост матеріальні цінності: екологія, заборона ядерних випробувань, рівні права тощо (феміністські, екологічні, пацифістичні).

Масову політичну поведінку регулюють, по-перше, об'єктивні фактори, які задані соціально-економічними умовами і політичними інститутами та визначають характер, причини, рамки і спрямованість політичних дій. По-друге, існують внутрішні, суб'єктивні психологічні механізми політичної поведінки (думки, почуття, настрої, мотиви тощо).

Для того, щоб великі маси людей могли досягати єдиної мети, кожна людина з цієї маси повинна бути зацікавлена в здійсненні цієї мети, а всі вони повинні бути орієнтованими в своїй поведінці. Наприклад, коли великі маси людей виходять на демонстрацію, вони орієнтуються в своїй поведінці на дії організаторів демонстрації: політичної партії, суспільної організації тощо.

Факти останнього часу однозначно показують: у минуле відходять ті часи, коли правлячі кола могли приймати важливі політичні рішення без врахування і підтримки масової політичної поведінки.

Питання для самоконтролю

1. Що розуміють під масоподібними явищами у політиці?
2. Які вчені займалися аналізом масової поведінки у політиці?
3. Чим відрізняються поняття «маса», «натовп», «публіка»?
4. Які специфічні властивості маси?
5. Які види мас виділяє Д.Ольшанський?
6. Дайте характеристику натовпу.
7. Л.М.Толстой писав: «...натовп є поєднанням хоч і хороших людей, але вони торкаються один одного лише тваринними, мерзенними сторонами та виявляють лише слабкість та жорстокість людської природи». Чи погоджуєтесь ви з думкою автора? Чи вірну характеристику натовпу дає письменник?
8. Які види натовпу виокремлюють в політичній науці?
9. Чим відрізняється зібрана публіка від незібраної?
10. Як описує Ю.Хабермас публічну сферу?
11. Що означає термін «нова публіка»?
12. Чому потрібно знати особливості масової поведінки у політиці?
13. Чи завжди масоподібні явища у політиці мають негативну спрямованість?
14. Які масові політичні та соціальні рухи ви знаєте?

Персоналії

А

Адорно Теодор Людвіг Візенгрунд
1903 – 1969
німецький філософ, соціолог та теоретик музики. Представник Франкфуртської критичної школи. В центрі наукової уваги – рецесивні соціально-антропологічні зміни, пов'язані з розвитком масової «індустрії культури» та зі стандартизацією стосунків в монополістичному «суспільстві, яким керують». Головні роботи: «Проблеми філософії моралі», «Естетична теорія», «Дослідження авторитарної особистості» та ін.

Айзенк Ганс Юрген
1916 – 1997
британський вчений-психолог, один з лідерів біологічного напрямку в психології, створив факторну теорію особистості, тест інтелекту.

Алмонд Габріель Абрахам
1911 – 2002
американський політолог, президент Американської асоціації політичних наук у 1965-1966 р. Ввів у науковий обіг термін «політична культура». Один із авторів теорії політичних систем. Основні роботи: «Порівняльна політика: концепція розвитку» (1966); «Політичний розвиток» (1970); «Порівняльна політологія сьогодні» (1974); «Громадянська культура: перегляд концепції» (1980); «Порівняльна політологія. Теоретична структура» (1993); «Сучасна європейська політика» (1999) та ін.

Арендт Ханна
1906 – 1975
політичний і соціальний філософ, провідний політичний мислитель. Вважала, що будь-яка політика повинна бути вільною, подібно до мислення. Основні роботи: «Походження тоталітаризму» (1951), «ситуація людини» (1958), «Між минулим та майбутнім» (1961), «Про революцію» (1963), «Люди та чорні часи» (1968) та ін.

Аристотель
384-322 до н.е.
давньогрецький учений, один із найвидатніших філософів античності. Автор терміну «політика». Першим в історії наукової думки зробив спробу всебічної розробки науки про політику, яка в роботах вченого виявилася нерозривно пов'язаною з етикою. Головні твори: «Політика» та «Афінська політія».

Аткінсон Джон Уільям
нар. 1923
американський психолог. Спеціаліст в галузі психології мотивації. Довів, що ті або інші мотиваційні стани впливають на уяву. Для урахування індивідуальних різниць мотивів, в формулу мотиву реальної поведінки в актуальній ситуації (цінність поведінки помножена на вірогідність успіху) в якості множинника додав мотивацію досягнення, яка стійко виявляється в різноманітних ситуаціях.

Б

Б'юкенен Джеймс Макджилл
нар. 1919

американський економіст, автор теорій суспільного вибору та конституціональної економіки; розробляв ідеї взаємин між політичними структурами та економічною політикою, досліджував застосування економічних методів до сфер, які традиційно належали до політології. Головними категоріями аналізу стали індивідуальні особи, здатні приймати раціональні рішення, що призводять до вигоди суспільства в цілому. Головні роботи: «Обчислення згоди» (1962), «Суспільні фінанси та демократичний процес» (1967), «Межі свободи: між анархією та Левіафаном» (1975), «Демократія в дефіциті» (1977) та ін. Лауреат Нобелівської премії (1986).

Бєбик Валерій Михайлович
сучасний український політолог, голова Всеукраїнської асоціації політичних наук

Бекешкіна Ірина

сучасний український соціолог, спеціаліст у галузі політичної та електоральної соціології. Розробила комплексну структурну модель особистості, концепцію електоральної поведінки, є автором підходу та методики дослідження проблем демократизації українського суспільства. Науковий керівник Фонду «Демократичні ініціативи», науковий редактор бюлетеня «Політичний портрет України» Фонду «Демократичні ініціативи». Є автором понад 100

наукових робіт і великої кількості публіцистичних публікацій.

Белл Даніель

нар. 1919

американський соціолог і публіцист. Очолював так звану «школу консенсусу» – ліберально-центристський рух, який домінував в інтелектуальному житті Америки 50-х років ХХ ст., ключовою тезою якої стало твердження про вичерпність традиційних політичних ідеологій. Комунізму, фашизму та іншим «програмним» ідеологіям була протиставлена ліберальна прихильність помірному соціальному реформізму, вільному ринку та індивідуальним громадянським свободам. Одна з найвідоміших робіт – книга «Кінець ідеології» (1960). Книгу «Майбутнє постіндустріальне суспільство» (1973) вчений називає «спробою соціального передбачення». В ній він доводить, що американське суспільство стає постіндустріальним, головною характеристикою якого є, зокрема, швидкий розвиток комп'ютерних технологій, централізація прийняття рішень, а його основою є знання. Серед інших робіт Белла слід відзначити «Капіталізм сьогодні» (1971), «Культурні протиріччя капіталізму» (1976), «Звивистий шлях» (1980) та ін.

Бентлі Артур

1870 – 1957

американський соціолог, політолог і філософ. Автор робіт з політології, філософії, логіки, лінгвістики, серед яких: «Процес управління: до вивчення соціальних тисків» (1908,

1949); «Лінгвістичний аналіз математики» (1932); «Поведінка, знання та факт» (1935); «Пізнання та пізнане» (у співавтор. з Дж. Дьюї, 1949); «Дослідження досліджень. Есе з теорії соціальних наук» (1954) та ін. Суттєво вплинув на розробку біхевіоралістської методології. Разом з Дж. Дьюї створив основи сучасної теорії комунікації. Одним з перших зайнявся вивченням групової поведінки, діяльності груп тиску та груп інтересів. Вважав, що адекватне розуміння політичної поведінки можливе лише тоді, коли буде вивчено прояви активності людей. Стверджував, що почуття, мотивації, ідеї та ін. не є основними причинами політичної поведінки. Створив всезагальну теорію груп та в пізніх роботах наблизився до визнання центральної ролі індивіда у політиці.

Берельсон Бернард
1912 – 1979

піонер дослідження медіавпливів. Вивчав вплив засобів масової інформації на громадську думку. Відмічав, що «види медіавпливів багатоманітні. Вони можуть бути короткочасними та довготривалими, явними або прихованими, сильними або слабкими...».

Бехтерєв Володимир Михайлович
1857 – 1927
російський невропатолог, психіатр, фізіолог, психолог, засновник першої в Росії лабораторії експериментальної психології (1885 р.). Автор загальнопсихологічної теорії, названої ним рефлексологією.

Блау Пітер Мікаел
нар. 1918
американський соціолог, один з видатних спеціалістів США з вивчення соціальної структури. В роботах 70-х рр. ХХ ст. першорядна увага приділяється створенню концепції емпіричного структуралізму, де робиться спроба аналізу головних параметрів соціальної структури. Намагається визначити витoki структурних змін у формальних організаціях та тенденції розвитку бюрократичних організацій у сучасному капіталістичному суспільстві. Є одним із засновників концепції соціального обміну.

Блумер Герберт
1900 – 1987
американський вчений, соціолог, соціальний психолог. Належить до Чиказької школи символічного інтеракціонізму. Виокремлює п'ять стадій виникнення колективного уявлення про соціальну проблему: виникнення соціальної проблеми, її легітимізація, мобілізація дій у відношенні проблеми, формування офіційного плану дії, трансформація офіційного плану в ході його емпіричного здійснення.

Бурд'є П'єр
1930 – 2002
французький вчений, соціолог, філософ, представник постструктуралістського напрямку, автор теорії соціального поля, теорії габітусу. Розуміння суспільства відбувається через нехтування міждисциплінарним поділом, який, на думку вченого, обмежує предмет дослідження та методи, що

використовуються. В його дослідженнях поєднуються підходи та засоби антропології, лінгвістики, історії, політичних наук, філософії, естетики.

В

Вайнер Мирон
1931 – 1999

американський політолог, автор більш ніж 13 наукових праць. Наукові інтереси: порівняльна політика, партнологія, теорія модернізації.

Вебер Макс
1864 – 1920

німецький соціолог, історик, економіст, юрист, політолог і соціальний філософ. Засновник «розуміючої» соціології, автор теорії соціальної дії, вчення про ідеальні типи, один із засновників сучасної політичної науки (концепція легітимності влади, теорія бюрократії, дослідження демократії). Основні роботи: «Протестантська етика й дух капіталізму» (1904-1905), «Про деякі категорії розуміючої соціології» (1913), «Політика як покликання та професія» (1919), «Політичні роботи» (1921), «Зібрання творів із соціології та соціальної політики» (1924), «Зібрання творів із соціальної та економічної політики» (1924) та ін.

Вольф Крістіан
1679 – 1784

німецький філософ, представник раціоналізму. Був прихильником природного права, просвітницької монархії та благодійного деспотизму, метою яких є спокій в

державі, добробут та щастя всіх громадян. Головна робота – «Логіка, або Розумні думки про сили людського розуму» (1712)

Вятр Єжи Йозеф

польський соціолог, спеціаліст з соціології політики. Головна праця – «Соціологія політичних відносин».

Г

Гаман-Голутвіна

Оксана

Вікторівна
нар. 1960

російський політолог (нар. в Києві), історик. Автор праць, присвячених дослідженню політичних еліт. Головні роботи: «Цивілізація. Культура. Особистість» (1999), підручник з політології (2002), «Політико-адміністративне керівництво» (2004) та ін.

Гегель Георг Вільгельм Фридрих
1770 – 1831

німецький філософ, розвивав вчення про громадянське суспільство. Розумною державою вважав правову державу, тобто право в його системно розвинутій цілості. Є прихильником ідеї вивіщення держави над індивідом та суспільством, відкидання самостійної цінності прав та свобод особистості. Найвідоміша праця – «Феноменологія духу», в якій викладено ідеї та принципи його філософської концепції. Роботи: «Життя Ісуса», «Позитивність християнської релігії», «Народна релігія та християнство», «Енциклопедія філософських наук» (1817), «Філософія права» (1821).

Гельвецій Клод Андріан
1715 – 1771

французький філософ, діяч Просвітництва. Головні ідеї: вроджена рівність людей, особистий інтерес – рушійна сила індивідуального розвитку та вирішальне начало в діяльності людей, виховання – провідна сила у розвитку інтересів, політична система – визначальне начало виховання; людина – продукт середовища. Розробив ідею про роль соціального середовища в житті людини. Висунув концепцію виховання як засобу переходу до розумного і справедливого суспільного ладу. Обґрунтував передові політичні ідеї свободи, рівності всіх перед законом, висунув лозунги свободи слова, друку, совісті та думки. Основні праці: «Про розум» (1758), «Про людину, її розумові здібності та її виховання» (1773).

Гельман Володимир Якович
нар. 1965

російський політолог, автор 17 книг та більш ніж 120 статей з політичних проблем.

Гоббс Томас
1588 – 1679

англійський філософ, відомий передусім своїм трактатом про державу – «Левіафан, або Матерія, форма та влада держави церковної та громадянської» (1651). Визначає державу як «штучне тіло», продукт людської діяльності, а не божественну установку. Держава виникла на основі «суспільного договору» з «природного стану». В результаті права окремих громадян,

які добровільно обмежили власну свободу, були перенесені на государя (або державні органи), що виконує функції охорони миру та забезпечення благополуччя громадян. Будова держави уподібнюється будові живого організму. Відстоював думку про природну рівність всіх людей. Вирізняв три основні форми держави – монархію, демократію та аристократію. Сприяв формуванню лібералізму. Інші роботи: трактат «Начала закону, природного та політичного» (1640), який було опубліковано в 1650 р. в двох частинах – «Людська природа» та «Про тіло політичне»; трактат «Про громадянство» (1642); «Питання, що стосуються свободи, необхідності та випадку» (1656); трактат «Про людину» (1658); «Бегемот, або Довгий парламент» (1668); «Діалоги між філософом та тим, хто вивчає загальне право Англії» (1681).

Годвін Уільям

1756 – 1836

англійський політичний філософ. Політичну справедливість визначає як «втілення на практиці принципів моралі та істини», стверджуючи здатність людини до вдосконалення; суспільні пороки можливо викоренити, якщо змінити причини, що їх породжують. Роботи: «Життя Чатема» (1783), «Нарис історії» (1784) – надруковані анонімно; «Дослідження про політичну справедливість» (1793), «Про народонаселення» (1820), «Історія суспільного добробуту» (1824 – 1828) та ін.

Головаха Євген Іванович
український вчений, доктор
філософських наук, завідуючий
відділом історії, теорії та
методології соціології, заступник
директора Інституту соціології
НАНУ, головний редактор
академічного журналу «Соціологія:
теорія, методи, маркетинг».

Гольбах Поль Анрі
1723 – 1789
філософ-матеріаліст; представник
Просвітництва. Вважав, що
доброчесність – дійсно та постійно
корисне істотам людського роду, які
живуть в суспільстві. В добре
організованому суспільстві уряд,
виховання, закони – все повинно
переконувати людину, що нація, до
якої вона належить, може існувати
та бути щасливою лише за
допомогою доброчесності. А сама
людина щаслива лише тоді, коли
щаслива нація. Заперечував
досупільне існування людини.
Основою розумного суспільного
ладу вважав приватну власність та
природну нерівність. Основою влади
– справедливість. Ідеальною
формою правління – обмежену
монархію. Основні праці: «Природна
політика...», «Соціальна система»,
«Система природи».

Грачов Михайло Миколайович
нар. 1962
російський політолог, доктор
політичних наук, професор. Наукові
інтереси: політична
комунікативістика, інформаційно-
комунікаційні технології в
діяльності органів державної влади
та місцевого самоврядування.
Головні роботи: «Актуальні

проблеми політичної науки» (1996),
«Демократія: методологія
дослідження, аналіз перспектив»
(2004), «Політична комунікація:
теоретичні концепції, моделі,
вектори розвитку» (2004)

Гринстайн Фред
нар. 1930
видатний американський вчений,
спеціаліст в галузі політології та
політичної психології.
Багаточисленні праці присвячені
проблемам особистості в політиці,
політичному лідерству

Гумплович Людвіг
1838 – 1909
австрійський економіст і соціолог.
Автор концепції держави як апарату
насильства та історії як послідовної
зміни періодів диктатури та анархії.
Розробив власну концепцію
соціально-політичного розвитку
націй. Противник революцій,
антиутопіст. Заперечував моральний
прогрес людства. Ввів термін
«етноцентризм». Генезу і суть
держави пояснював теорією
завоювання, автором якої був.
Найбільш відомі роботи: «Раса та
державна» (1875), «Загальне державне
право» (1877), «Боротьба рас»
(1883), «Нарис соціології» (1885),
«Система соціології» (1887),
«Австрійське державне право»
(1891), «Історія теорій держави»
(1905)

Д

Даль Роберт Алан
нар. 1915
американський політолог, один із
засновників теорії плюралістичної
демократії. У центрі наукової уваги

– проблеми трансформації політичних систем, співвідношення свободи, рівності та демократії. Автор терміну «поліархія», під якою розуміється особливий тип політичного режиму, що характеризується двома основними ознаками: плюралістичністю і опозиційністю. Основні роботи – «Вступ до теорії демократії» (1956), «Плюралістична демократія в США» (1967), «Поліархія: участь і опозиція» (1971), «Демократія в США» (1972), «Демократія, свобода та рівність» (1986).

Даунс Ентоні

нар. 1930

американський політолог. Користуючись принципом «максимізації вигоди», запропонував формулу раціональної політичної участі. Він увійшов в історію політичної науки як піонер використання теорії раціонального вибору, головне положення якої – головним суб'єктом політичної участі є вільний індивід, при концептуалізації демократії. Основна робота – «Економічна теорія демократії» (1957)

Джефферсон Томас

1743—1826

американський політик, вчений, президент США (1801 – 1809 рр.), автор Декларації незалежності. Брав участь у написанні Декларації прав людини (1789). Був прихильником поглядів про те, що політичні завдання можна розв'язувати за допомогою наукових методів, вірив у здатність людини до самовдосконалення. В епітафії, підібраної ним самим, перераховані

три головні заслуги перед країною: «...автор Декларації незалежності США, Віргінської декларації про свободу віросповідання та засновник Віргінського університету».

Джилас Милован

1911 – 1995

югославський політичний діяч. Критикує основи теорії Маркса, Леніна, доводить, що народився новий елітарний клас. Роботи: «Новий клас» (1957), «Недосконале суспільство» (1969), «Записки революціонера» (1973) та ін.

Джон Джей

1745 – 1829

американський державний діяч, один із засновників США, перший голова Верховного суду США, дипломат.

Дойч Карл Вольфганг

1912 – 1992

німецький соціолог і політолог. Його роботи спрямовані на вивчення війни, миру, націоналізму, співпраці та взаємного спілкування. Зробив значний вклад в розробку проблем соціальної комунікації, як основи формування національних та державних спільностей. Націю розумів як групу, в межах якої рівень комунікативної активності значно вищий, ніж за її межами. Формування ідеї національної спільноти та створювання держав вважав результатом процесу урбанізації та індустріалізації суспільства, яке створює широкі можливості для комунікації та на її основі. Головна праця: «Нерви управління: моделі політичної комунікації та контролю» (1966)

Е

Екстайн Гаррі
1924 – 1999
американський політолог

Еріксон Ерік
1902 – 1994
американський психолог,
представник еґо-психології.
Підкреслював біосоціальну природу
й адаптивний характер поведінки
особистості, центральною,
інтегративною якістю якої виступає
психосоціальна ідентичність. Робив
висновок про обумовленість
масових неврозів глибокими
потрясіннями в житті суспільства на
поворотах історії (війни, революції
тощо).

Ерроу Кеннет
нар. 1921
американський економіст, наукові
інтереси: економетрія, теорія
загального економічної рівноваги,
економічна теорія добробуту, теорія
управління. Лауреат Нобелівської
премії (1972). Розглянув питання
виборчого процесу, переваги, якими
керуються виборці. Головні роботи:
«Підстави економіки добробуту»,
«Економіка добробуту та суспільний
вибір» та ін.

З

Заславська Тетяна Іванівна
нар. 1927
Російський соціолог (нар. в Києві),
економіст та політолог.

І

Інглхарт Рональд
нар. 1934
сучасний американський соціолог і
політолог

К

Каазе Макс
нар. 1935
сучасний німецький політолог,
президент Міжнародної асоціації
політичної науки (IPSA). Наукову
кар'єру присвятив вивченню та
розвиткові порівняльної політології,
політичної соціології з акцентом на
електоральну соціологію, теорії
масових комунікацій та методології
опитувальних досліджень. Головні
праці: «Навчання демократії» (1999),
«Масова участь у західній
демократії» (1979) та ін.

Кант Еммануїл
1724 – 1804
німецький філософ, засновник
німецького класичного ідеалізму.
Роботи: «Критика чистого розуму»
(1781), «Критика практичного
розуму» (1788), «Критика здатності
судження» (1790) та ін.

Кістяківський Богдан
Олександрович
1868 – 1920
український правознавець, соціолог,
філософ. Розглядав проблеми
індивіда та суспільства.

Конверс Пилип
нар. 1928
почесний професор політології
Мічиганського університету.
Відомий своїми дослідженнями з
психології, політики та методології,
які охоплюють аспекти природи та
вивчення громадської думки.
Роботи: «Ідеологія та невдоволення»
(1964) та ін.

Конфуцій

552/551 – 479 до н.е.

китайський філософ, засновник конфуціанства. Головною працею вважається «Лунь юй» («Бесіди та висловлювання»), яка була складена його учнями. Розвивав патріархально-патерналістську концепцію держави. Виступав за аристократичну форму правління, при якій народ усувався від влади. Відкидав бунти, війни, завойовницькі походи.

Корнхаузер Уільям

відомий сучасний американський політолог та соціолог. Соціально-політичну структуру масового суспільства розглядає під кутом зору співвідношення маси та еліти. Вважає, що масовизація є «хворобою політичної системи». Будує типологію політичних систем на підставі співвідношення еліт та не-еліт. Не прагнув дати визначення масовому суспільству, але розумів під ним суспільство, в якому участь в політиці є масовою, а плюралізм та інститути громадянського суспільства розвинуті недостатньо. Головна праця – «Політика масового суспільства» (1959).

Л

Лазарфельд Пол Фелікс

1901 – 1976

американський вчений, представник позитивізму. Брав участь в емпіричних дослідженнях ролі засобів масової комунікації в формування громадської думки. Прихильник концепції деідеологізації, виступав за відокремлення науки від ідеології.

Ламетрі Жюльєн (Жюльєн Офре де Ламетрі)

1709-1751

французький філософ-матеріаліст. В книзі «Людина-машина» (1748) він пише: «Людина настільки складна машина, що зовсім неможливо скласти про неї ясну ідею, а отже, дати їй точне визначення». Інші роботи: «Людина-рослина», «Анти-Сенека», «Досвід про свободу висловлювання думок» тощо.

Лассуелл Гарольд Дуайт

1902-1978

американський політолог, автор робіт «Влада і суспільство» (у співавторстві), «Структура і функції комунікації в науці» тощо. Вивчав політику як поведінку суспільно-політичних груп і як систему аналізу процесу прийняття політичних рішень. Запропонував аналіз влади як міжперсональної конструкції («влада – це міжособистісна ситуація»). Використовував методи психоаналізу у вивченні політичної поведінки і пропаганди. Одним з перших аналізує політичну комунікацію; акт комунікації розглядається ним як послідовна відповідь на питання: «ХТО повідомляє ЩО по якому КАНАЛУ КОМУ з яким ЕФЕКТОМ?». Всі науки, за Лассуеллом є політичними, оскільки дозволяють зрозуміти процес здійснення політики або надають інформацію для прийняття раціональних політичних рішень. Політичну науку в широкому розумінні потрібно розглядати як орган самопізнання та самовдосконалення людства в процесі еволюції. Підкреслює ключове значення спілкування

людей як «відкритого форуму для постійного обговорення питань взаємної терпимості та доступу до головних цінностей життя». Вивчав еліти (політично найбільш впливові групи суспільства), вказував на небезпеку ствердження в сучасному світі «гарнізонної держави», тобто суспільства, в якому найбільш впливовою є група спеціалістів по здійсненню насилля. Протилежністю «гарнізонної держави» є суспільство, провідна роль в якому належить діловим колам. Проміжними формами є «держави, якою керує апарат партійної пропаганди», «держави партійної бюрократії», різноманітні сполучення монополій партійної та ринкової влади.

Ле Бон (Лебон) Густав
1841 – 1931

французький вчений, одним з перших намагався теоретично обґрунтувати настання «ери мас». Масами людей керують неусвідомлювані інстинкти, особливо у натовпі, де відбувається зниження рівня інтелекту, відповідальності, самостійності, критичності, зникає особистість як така. Охарактеризував методи впливу на натовп. Головною роботою Лебона вважається «Психологія народів та мас» (1896). Серед інших робіт відомі «Психологія соціалізму» (1908), «Еволюція матерії» (1912).

Лейн Рональд

сучасний американський політолог. Роботи: «Політична людина» (1972), «Особистість та політика» та ін. Вчений розглядає причини

політичних настроїв та симпатій людини, її політичну поведінку, проблеми політичної соціалізації.

Ленін Володимир Ільч
1870 – 1924

один із провідних мислителів та політичних діячів ХХ ст. Відомий як автор багатьох робіт з питань політики, влади, держави.

Лернер Деніел
1917 – 1980

американський політолог та соціолог, відповідно до теорії якого високий рівень економічного розвитку є первинною умовою стабільної демократії та модернізації суспільства.

Ліпсет Сеймур Мартін
1922 – 2006

американський соціолог та політолог, роботи якого присвячені політичній соціології, організації профспілок, соціальній стратифікації, громадській думці та соціології інтелектуального життя. Головна проблематика досліджень – демократія у сучасному світі. На основі аналізу результатів виборів та опитувань громадської думки, вчений намагався з'ясувати умови, причини та сили, які підтримують про- та антидемократичні рухи. Приділяв увагу проблемі легітимності у сучасних суспільствах, стверджував, що стабільність будь-якого державного ладу повністю залежить від його законності та ефективності. Частина наукової діяльності Ліпсета присвячена дослідженню інтелектуальних еліт. Розробляв

концепцію деідеологізації, але пізніше визнав її помилковість.

Лобковіц Ніколаус
нар. 1931
німецький філософ

Локк Джон
1632 – 1704
англійський філософ, психолог, педагог. Однією з головних праць вважається «Два трактати про правління». Первинним видом людського об'єднання вважає природний стан. Держава утворилась внаслідок суспільного договору. Сформулював вимогу розподілу повноважень між законодавчою та виконавчою гілками влади. Виступив за створення світового уряду. Його погляди стали основою лібералізму.

М

Макіавеллі Ніколо ді Бернардо
1469 – 1527
італійський державний діяч, історик, теоретик політики. Першим в історії наукової думки виділив політику в особливу, самостійну область практичної діяльності, відокремивши її від моралі та релігії. Автор терміну «державна». Головна праця – трактат «Государ» (1513). Серед інших політичних і історичних творів – «Міркуваннях про першу декаду Тита Лівія» (1513-1517), трактат «Про військово мистецтво» (1521); «Історія Флоренції» (1532). Роботи Макіавеллі вплинули на розвиток європейської політичної філософії Нового часу.

Макклелланд Девід
нар. 1917
провідний американський психолог. Наукові інтереси пов'язані з мотивами діяльності. Головні роботи: «Суспільство, яке прагне досягнень», «Людина, яка п'є: алкоголь та мотивація людини», «Мотивація людини».

Маркс Карл
1818 – 1883
німецький соціальний мислитель, який розробляв широке коло проблем політичної економії, філософії, соціології. Головні праці: «Капітал» (1867), «Тези про Фейєрбаха» (1845) та ін. Його ім'я пов'язане з розробкою проблем розвитку суспільства.

Марш Алан
сучасний американський психолог, автор роботи «Протест та політична свідомість»

Маслоу Абрахам Харольд
1908 – 1970
американський психолог, один із засновників гуманістичної психології. Створив ієрархічну модель мотивації. Описав особистісні особливості людини, яка самоактуалізується. Висунув ідею про якісну різницю двох класів потреб: потреб нестатку та потреб розвитку.

Маш Алан
сучасний німецький політолог

Медісон Джеймс
1751 – 1836
«Батько Конституції» США.
Президент США у 1809 – 1817 рр.

Мелешкіна Олена Юрійовна
сучасний російський вчений; автор
більш ніж 50 публікацій та
підручників у галузі політичних
наук та політичної соціології.
Наукові інтереси: електоральні
дослідження, політична поведінка,
методологія політичних досліджень.

Михайловський Микола
Костянтинович
1842 – 1904
російський соціолог. Головним
критерієм цінності суспільства
вважав інтереси «живої
особистості». Його теорія «героїв та
натовпу» пояснює механізм
колективної дії схильністю людини
до наслідування. Роботи, присвячені
цій теорії: «Герої та натовп»,
«Наукові листи (до питання щодо
героїв та натовпу)», «Патологічна
магія», «Ще про натовп». Вважає,
що психологічний вплив особистості
залежить від сприйняття маси, а
тому будь-яка людина (не
обов'язково видатна), опинившись
попереду натовпу, може відіграти
важливу роль в певних подіях.

Мілбрас Лестер
американський дослідник, автор
раціональної та інформативної теорії
життєздатності суспільства

Міллер Джон Стюарт
1806 – 1873
англійський філософ, прихильник
лібералізму. Наголошував на
значенні індивідуалізму. Державу
розглядав як представницьку,
суверенітет в якій належить народу.
Вимагав захисту прав меншості.
Головні праці: «Система логіки»
(1843), «Основи політичної економії

з деяким їх застосуванням до
суспільної філософії» (1849), «Про
свободу» (1859), «Про
представницьке правління» (1861),
«Утилітаризм» (1863) та ін.

Моска Гаetano
1858 – 1941
видатний італійський політолог,
один із засновників елітології.
Виокремив еліту в якості
спеціального об'єкту дослідження,
займався аналізом її структури,
законів функціонування, приходу до
влади, причин занепаду, зміни її
контрелітою. Головні роботи:
«Елементи політичної науки» (1896),
«Теорія урядів і парламентська
система», «Сучасні конституції»,
«Історія політичних доктрин» та ін.

Московічі Серж (Срул-Ерш
Москович)
нар. 1925
французький психолог, автор робіт у
галузі соціальної психології.

Н

Назаретян Акоп Погосович
нар. 1948
сучасний російський дослідник,
спеціаліст з соціальної та політичної
психології. Автор публікацій з
культурної антропології, психології
масової поведінки, теорії розвитку
суспільства. Досліджує феномени
масової стихійної поведінки (натовп,
чутки), психологічні проблеми
спілкування, інформації, семіотики
тощо.

Небоженко Віктор Сергійович
нар. 1953
сучасний український політолог,
соціолог; директор Соціологічної
служби «Український барометр»

Ніцше Фрідріх
1844 – 1900
німецький філософ. Абсолютизував
індивідуалізм. Доводив природну
нерівність людей, необхідність
існування «раси панів» і «раси
рабів», пропагував культ
надлюдини. Головні роботи: «Так
говорив Заратустра» (1883 – 1884),
«Поza добром і злом» (1886), «Воля
до влади» (1889), «Антихрист»
(1888), «Як філософствують
молотом» (1888) та ін.

О

Ольшанський Дмитро Вадимович
1953 – 2003
відомий російський соціальний
психолог, політолог, публіцист.
Автор більше, ніж 1000 публікацій,
біля 20 книг. Є одним із засновників
російської школи політичної
психології. Досліджував теорії
політичного лідерства, політичних
еліт, масової свідомості та
електоральної поведінки, вивчав
психологію тероризму. Головні
роботи: «Основи політичної
психології» (2001), «Психологія
терору» (2002), «Психологія
тероризму» (2002), «Психологія
мас» (2003) та ін.

Ортега-і-Гассет Хосе
1883 – 1955
іспанський філософ. Основну увагу
приділяв проблемам людини.
Створив вчення про раціовіталізм,
про творчу активність свідомості

людини, яка нерозривно пов'язана з
природою та суспільством.
Розглядав суспільство як динамічну
єдність меншості та маси. Аналізує
етатизм, фашизм. Розмежовує
поняття «демократія» та
«лібералізм». Головні роботи:
«Повстання мас» (1930), «До
питання про фашизм» та ін.

П

Паренті Майкл
нар. 1933
американський політолог, критик
існуючої політичної системи.
Основні роботи: «Демократія для
вибраних. Настільна книга про
політичні ігри США», «Влада над
світом. Дійсні цілі американського
імперіалізму» та ін.

Парето Вільфредо
1848 – 1923
італійський вчений. Вказував на
значення насильства в розвитку
суспільства, велику роль еліти в
управлінні політичною системою.
Вивів теорію соціальної
стратифікації та циркуляції
правлячих еліт. Сформулював
концепцію, основою якої є
визначальна роль людських
почуттів, які призводять в рух
суспільство. Підкреслював активну
роль ідеологій в суспільстві, їх
мобілізуючу силу, розкривав
механізм маніпулювання масовою
свідомістю. Роботи: «Трактат із
загальної соціології», «Перетворення
демократії» та ін.

Парсонс Толкотт
1902 – 1979
провідний американський соціолог.
Аналізував роль та місце культури в

легітимному соціальному порядку. Культурна система дає суспільству цілі, ідеали та принципи, які дозволяють людям інтегруватися в єдине ціле. Саме культурна система формує символічне середовище, яке спрямовує дії соціальних акторів, дозволяє їм кооперуватися, обирати дії для досягнення певної мети тощо. Таким чином, культура відповідає за орієнтацію інтересів та цінностей, формування ідеологій, які сприяють встановленню легітимного порядку у суспільстві. Роботи: «Соціальна система» (1951), «Система сучасного суспільства» (1971) та ін.

Пауелл Г. Бінгам

доктор філософії, американський політолог. Наукові інтереси: порівняльна політика, європейська політика. Вивчав проблеми політичної участі, політичного конфлікту, партійних систем та ін. Головні роботи: «Сучасні демократичні держави: участь, стабільність та насилля» (1982), «Вибори як інструменти демократії» (2000) та ін.

Пірен Марія Іванівна

сучасний український соціолог, політолог, психолог

Платон

428/427 до н.е. – 348/347 до н.е.

один з найвидатніших філософів античності, автор 34 діалогів, серед яких: діалоги про політику, метафізику, етику – «Держава», «Політика», «Закони» та ін. Автор концепції ідеальної держави, що трактується як максимально можливе втілення світу ідей у земному суспільно-політичному

житті – полісі. Основна увага держави має зосереджуватися на вихованні, освіті громадян.

Р

Реншон Стендлі

сучасний американський політичний психолог, автор книг та статей, тематика яких розглядає проблеми лідерства, політичної психології, президентську політику. Головні роботи: «Психологія та стратегія у вік тероризму» (2008), «Політичне керівництво в суспільстві, яке розділене» (2002), «Політична психологія» (2000), «Психологічні потреби та політична поведінка» (1974) та ін.

Різун Володимир

сучасний український науковець, директор Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Рікер Уільям Харрісон

1920 – 1993

американський політолог, був президентом Товариства «Суспільного вибору» (1966), метою якого є розвиток теорій суспільного вибору. Головні роботи: «Парадокс голосування...» (1958), «Теорія політичних коаліцій» (1962), «Федералізм: витоки, операції, значення» (1964), «Лібералізм проти популізму» (1982), «Мистецтво політичної маніпуляції» (1996) та ін.

Розенау Джеймс

нар. 1924

один з найбільш відомих сучасних дослідників світової політики. Його роботи присвячені проблемам взаємозв'язку зовнішньої та

внутрішньої політики, трансформації міжнародних відносин, транснаціональному управлінню та глобалізації.

Роккан Стейн

1921 – 1979

норвезький політолог і соціолог. Одним з перших застосував комп'ютерні технології в соціальних науках. Головні роботи: «Партійні системи та виборець» (1967) та ін.

Рорті Ричард Маккей

1931 – 2007

американський філософ, автор робіт «Філософія та дзеркало природи», «Універсалізм, романтизм, гуманізм», «Випадковість, іронія та солідарність» та ін.

Роулз Джон

1921 – 2002

американський філософ, засновник ліберально-державницької концепції внутрішнього та міжнародного права. Відомий як автор «Теорії справедливості» (1971), однієї з визначних книг з політичної філософії ХХ ст. Інші роботи: «Політичний лібералізм» (1993), «Закон народів» (1999)

Руссо Жан-Жак

1712 – 1778

французький філософ. Ядро його політичної програми – принцип рівності та свободи, ідея належності суверенітету народу. Виступав з концепцією егалітаризму. Заперечував доцільність поділу влади на законодавчу та виконавчу. Головні роботи: «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» (1762), «Розмірковування про

походження та основи нерівності між людьми» (1753) та ін.

С

Сигеле Шипіо (Сципіон)

1868 – 1913

італійський соціолог. Вивчав соціологію злочинності з точки зору колективної психології, а більш конкретно – психології натовпу. Його також цікавили психологія реалізації влади, механізми гегемонії владної меншини над підвладною більшістю, великі та малі соціальні групи, які є носіями групової та масової свідомості. У феномені натовпу, на думку Сигеле, знайшли вираження процеси суспільного занепаду. Найвідоміша праця – «Злочинний натовп. Дослід колективної психології» (1909)

Смелзер Нейл Дж.

нар. 1930

видатний американський соціолог. Головні роботи: «Теорія колективної поведінки» (1972), «Соціологія економічного життя» (1965) та ін.

Сміт Адам

1723 – 1790

економіст та філософ, одна з ключових фігур шотландського Просвітництва. Створене ним уявлення про природу людини та суспільства стало класичним. Головні роботи: «Багатство народів», «Теорія моральних почуттів».

Спенсер Герберт

1820 – 1903

англійський філософ та соціолог, один із засновників позитивізму. Поділяв суспільства на військові та

індустріальні. Впровадив у вжиток поняття «контроль», «система примусу», «регуляція» та ін. Є фундатором органічної школи в соціології. Основна праця – «Система синтетичної філософії» (в 10 томах)

Стиглер Джордж

1911 – 1991

американський економіст, лауреат Нобелівської премії (1982). Його роботи присвячені організації промисловості, ринкової структури, історії економіки, економічного регулювання. Є засновником таких напрямів в економічній науці, як «економіка інформації» та «економіка регулювання», автором концепції «виживаємості» та «теорії захвату», відповідно до яких державне регулювання використовується як засіб монополізації. Головні роботи: «Теорія олігополії» (1964), «Нариси з історії економіки» (1965), «Інтелектуал та ринок» (1964), «Громадянин та держава» (1975) та ін.

Т

Таллок Гордон

нар. 1922

американський економіст. Головні роботи: «Розрахунок згоди: логічні основи конституційної демократії» (1962), «Соціальна дилема: економічна теорія війни та революції» (1974) та ін.

Тард Жан Габріель

1843 – 1904

французький соціолог. Концентрує увагу на вивченні взаємодії людей (індивідуальних свідомостей),

продуктом якої є суспільство. Основою для розвитку суспільства є соціально-комунікаційна діяльність індивідів у формі імітації (наслідування). Саме наслідування сприяє збереженню цілісності суспільства. Все нове, що виникає у суспільстві, на думку вченого, є результатом творчої діяльності небагатьох обдарованих особистостей. Звичайні люди наслідують творців-новаторів, використовують їх винаходи, тому відбулося утворення усіх соціальних інститутів. Вивчення натовпу та публіки (він протиставляв ці поняття) було окремою темою досліджень Тарда. Виступав проти опису сучасної йому дійсності як «доби натовпу», наполягав на існуванні «суспільства публіки». Публіка, на його думку, характеризується єдністю думок, розумових зв'язків. Вирішальну роль у формуванні такого суспільства відводив засобам масової інформації. Роботи: «Перетворення влади» (1899), «Закони імітації» (1890), «Злочинний натовп» (1892), «Думка та натовп» (1901) та ін.

Токвіль Шарль Алексіс де

1805 – 1859

французький політолог. Проаналізував американську політичну систему. Розглянув проблеми співвідношення свободи і рівності. Наголосив на парадоксі демократії, яка встановлює «тиранію більшості». Головні роботи: «Про демократію», «Старий порядок і революція» та ін.

Ф

Фіорина Моріс

сучасний американський політолог, автор робіт «Ретроспективне голосування на американських виборах» (1981), «Розділений уряд» (1995) та ін. Її наукові інтереси зосереджені, в основному, навколо виборів та громадської думки.

Фрейд Зігмунд

1856 – 1939

австрійський психолог та психіатр, засновник психоаналізу. Головні роботи: «Зворотній бік принципу задоволення» (1920), «Психологія мас та аналіз людського «Я»» (1921), «Я та Воно» (1923) та ін.

Х

Хабермас Юрген

нар. 1929

німецький філософ і соціолог. В центрі філософських роздумів – поняття комунікативного розуму. Комунікація, на думку філософа, може знаходитися в залежності від суспільних умов, які можуть підпадати під вплив відносин владарювання та підкорення. Теорія пізнання можлива лише як теорія суспільства – ця думка проходить через усю творчість Ю.Хабермаса. Осмислюючи структурну трансформацію, яку переживає суспільство, філософ ще у 60-ті рр. ХХ ст. висуває поняття публічності. Іншою важливою темою хабермасовських досліджень є взаємозв'язок права та демократії. Так, формування національного суверенітету слід розуміти як раціональний процес, який включає в себе вироблення суспільної волі. Запропоновані вченим поняття

емансипації, теоретико-пізнавального інтересу, комунікації, дискурсу вплинули на розвиток сучасної філософської думки. Головні роботи: «Пізнання та інтерес» (1968), «Попередні роздуми з теорії комунікативної компетенції» (1971), «Теорія комунікативної дії» (1981), «Фактичність та значимість» (1981) та ін.

Хайєк Фрідріх Август фон

1899 – 1992

австрійський економіст і політичний філософ. Лауреат Нобелівської премії (1974). Відомий насамперед його захистом класичного лібералізму та капіталізму вільного ринку, є автором ґрунтовного аналізу соціалістичного суспільства. Головні праці: «Дорога до рабства», «Згубна самовпевненість», «Індивідуалізм та економічний лад» (1948), «Закон, законодавство та свобода» (1973 – 1979), «Фатальне марносластво: помилки соціалізму» (1988) та ін.

Хантингтон Самюель Філіпс

1927 – 2008

видатний американський політолог, автор концепцій «хвиль демократизації» та «зіткнення цивілізацій». Автор численних праць у галузі політичної модернізації, міжнародних відносин, теорії демократії та ін. Основні праці: «Політичний порядок у суспільствах, що змінюються» (1968); «Криза демократії» (1975); «Третя хвиля: Демократизація наприкінці ХХ століття» (1991), «Зіткнення цивілізацій» (1996), «Хто ми?» (2004).

Химмельвейт Хільде
1918 – 1989

англійська дослідниця. Працювала в галузі політичної психології, зокрема, є автором концепції голосування як прийняття рішення або «споживча модель вибору». Вивчала вплив телебачення в суспільстві «Телебачення та дитина» (1958), «Як виборці вирішують: модель вибору голосування...» (1990) та ін.

Ш

Шестопал Олена Борисівна
сучасний російський політолог. Наукові інтереси: політична психологія, політичний консалтинг.

Шляхтун Петро Панасович
нар. 1945
сучасний український дослідник, політолог. Автор робіт «Інтелігенція у сучасному буржуазному суспільстві» (1980), підручника «Політологія (теорія та історія політичної науки)» (2002), «Парламентаризм: словник-довідник» (2003) та ін.

Шпенглер Освальд
1880 – 1936

видатний німецький філософ. Висуває тезу про те, що будь-яка культура, вичерпавши власні творчі можливості, робиться мертвою та переходить у фазу цивілізації. Для цієї фази характерні атеїзм, матеріалізм, агресивна експансія, радикальний революціонізм, сциентизм, техніцизм та урбанізація. Він пише: «в світовому місті немає народу, а є маса». Основні роботи: «Захід Європи» (1923), «Людина та техніка» (1931), «Роки рішень» (1933).

Штомпка Петро
нар. 1944

сучасний польський соціолог, автор робіт «Соціологія соціальних змін», «Соціологія: аналіз сучасного суспільства» та ін.

Щ

Щепанський Ян
нар. 1913
польський соціолог, державний і політичний діяч. Під суспільством розуміє організовану спільність, що утворюється для вирішення проблем спільного публічного життя. Головні роботи: «Елементарні поняття соціології», «Освіта і суспільна позиція», «Від діагнозу до дій» та ін.

Алфавітний показчик

А

абсентеїзм 82
авантюризм 58
агент політичний 16
 асоціативні агенти 17
 первинний 16
агрегування механізм 63
активіст 17, 58, 77
активність політична 51, 64-65, 67
 гладіаторська 70
 глядацька 70
 перехідна 70
актор політичний 11, 14, 15, 16
 індивідуальний 15
амбівалентна особистість 18
аморфність 92
аномічні агенти 17
анонімність 92
апарат політичного управління 48
апатія 51, 81, 82
аполітичні 17
артикулювання механізм 63
афект 84
аффіліації мотив 76

Б

байдужість до політики 51
бездіяльність політична 78
біхевіоризм 11, 72
бойкот політичний 81
боротьба політична 26, 83
бунт 83

В

вертикальні політичні відносини 20, 69
виборець 16, 85
 «новий виборець» 87
вибори 53, 55
виключеність політична 81
відносини політичні 20, 21, 22
 типологія 22-23
 форми 24, 26
 функції 27

діяльнісна 28
координаційна 27
об'єднувальна 27
соціально-політичного

творення 27
відчужені, відчуженість 17, 18, 81
відчуження політичне 51, 81-82
влада політична 28
вміння політичні 74

Г

горизонтальні політичні відносини 20, 69
громадські рухи 101
громадсько-політичні організації 13, 101
громадянин 12, 13, 18, 34, 59
громадянство 34
громадянське суспільство 12, 20, 32
громадянські права та свободи 36
групи в політиці 12
групи інтересів 11
групова політична поведінка 79
груповий суб'єкт 40
гуманізм 6
гуманістична спрямованість політики 10, 31

Д

демократія участі 59
демонстрація політична 56
держава 30, 101
державницький підхід 30
дія політична 78
діяльнісний підхід 40
діяльність політична 38-39, 53
 види 44
 практична 39
 теоретична 39
мета 41
стадії 49
типи 44
умови 41
форми 44-45

Е

екстремізм 84
електорат 85
еліта політична 11, 12
елітарна концепція 59
етатизм 31

З

заколот 83
засоби політичної діяльності 41
злочин політичний 84

І

ідентифікація 16, 86
ідентичність 9
імовірність політична 81
індивід 7, 14, 18, 31, 58, 91
індивідуалістичний підхід 31
індивідуальний суб'єкт політики 17, 40
індивідуальність 7
інстинкт 73
інстинктивна поведінка 73
інституційний підхід до політики 11
інституційний рівень 13
інституційні агенти 17
інтенсивність політичної участі 51
інтерес політичний 28, 42
іраціональне ставлення 35, 92

К

квазіактивність 67
керівництво 47
компетентні критики 17
компетентні спостерігачі 17
компетентність 74
компроміс політичний 24
комунікативний підхід до політики 12
конкуренція 25
консолідація 25
конфлікт політичний 25
конфлікту теорія 72
конформіст, конформізм 58, 82

Л

ліберальна модель 61-62
лідер думки 77
лідер політичний 12, 16, 59, 77
лобістська діяльність 55
людина 7
людина політична 9, 11
людський вимір політики 6

М

макроактори 18
маніпулятивна модель 87
маніфестація 56
маркетинг політичний 48-49
маси 91
масоподібні явища 91
мікроактори 18
мітинг 56
мотиви політичні 42, 60, 75-77, 85
влади 76
досягнення 76
контролю 76

Н

навички 73
напруження політичне 26
напрями політичної діяльності 46
насилля 57
настанови політичні 14
натовп 94, 95
види натовпу 96
агресивний 97
активний 96
експресивний 96
конвенційний 96
користололюбивий 97
окказіональний 96
панічний 97
повстанський 97
неасоціативні агенти 17

О

об'єкт політики, політичної діяльності 10, 40
об'єктний підхід 10

особа 8, 13
особистість 8, 31
типи особистості в залежності від
політичної активності 70

П

партиципаторна концепція 59
партиципант 16
партії політичні 12, 101
пасивні громадяни 17
патерналістська теорія 30
персоніфікований рівень 13
платформа політична 47
поведінка політична 13, 71, 72, 74
патологічні форми 84
протестна 82
девіантна 79
деструктивна 79
електоральна 85
індивідуальна 79
інноваційна 80
конструктивна 79
масова 79
нормативна 79
стихійна 80-81, 91, 100
традиційна 80
типологія 78
автономний 79
відкритий 78
закритий 78, 81
мобілізований 79
позиція політична 24
політик за нагодою 45
політик за сумісництвом 45
політична система 27
політичного обміну теорія 72
політологія 6
популістська модель 61-62
послідовники 77
потреби 65, 75
права та свободи 35-36
право 28
правова держава 32-33
правова регламентація, регулювання
28, 78

приналежність соціальна 13
протест політичний 57, 82-83
професійний політик 18, 45, 59
процес політичний 21
публіка 94, 98
«нова публіка» 99
зібрана 94, 98
незібрана 94, 98
публічна сфера 99

Р

раціональне ставлення 35
реакція 53
революція 84
режим політичний 32, 67
референдум 53, 56
реформіст 58
розумні дії в політиці 74
роль політична 77
рухи політичні 13, 22, 101
аболіціоністські 102
альтернативні 102
експресивні 102
загальні 101
інструментальні 102
консервативні 102
новаторські 102
нові 102
прогресивні 102
революційні 101
реформаторські 101
специфічні 101
старі 102

С

ситуативність 92
солідарності принцип 33, 73
соціальний рівень 13
соціально-психологічна модель 86
соціологічна модель 86
співробітництво політичне 24
стохастичність 92
стратегія політична 47

суб'єкт політики, політичної діяльності 6, 8, 11, 12, 14, 15, 31, 40-41

паройкіальний 15

суб'єкт-підданий 16

персональні 15

суб'єктний підхід 10

суб'єктність людини 10, 14

субсидіарності принцип 34

Т

тактика політична 47

теорія раціонального вибору 11, 69, 86

тероризм політичний 84

У

установки 42

участь політична 50-51, 57

види 52

автономна 51

конвенціональна 52

мобілізована 51

неконвенціональна 53

типи 53-54

масштабність 51

форми 54

Ф

функціонування політичне 48

Ц

циркулярна реакція 96

цінності політичні 42

Ч

чутки 96

Іменний показчик

	А		Джон Дж.	6
Адорно Т.	87		Дойч К.	52
Айзенк Г.	87			
Алмонд Г.	15, 17			Е
Арендт Х.	9		Екстайн Г.	72
Аристотель	11, 30		Еріксон Е.	9
Аткінсон Дж.	75, 76		Ерроу К.	86
	Б			З
Б'юкенен Дж.	86		Заславська Т.	15
Бебик В.	45			
Бекешкіна І.	18			І
Белл Д.	10		Інглхарт Р.	66
Бентлі А.	11			
Берельсон Б.	86			К
Бехтерєв В.	94		Каазе М.	58
Блау П.	72		Кант Е.	7
Блумер Г.	101		Кістяківський Б.	33
Бурд'є П.	16		Конверс П.	95
	В		Конфуцій	30
Вайнер М.	52		Корнхаузер У.	10
Вебер М.	25, 45, 66, 68			Л
Вольф К.	31		Лазарсфельд П.	86
Вятр Є.	17, 70		Ламетрі Ж.	7
	Г		Лассуелл Г.	60, 61
Гаман-Голутвіна О.	15		Лебон Г.	90, 92, 94, 95,
Гегель Г.	30		97, 99	
Гельвецій К.	7		Лейн Р.	60
Гельман В.	15		Ленін В.	93
Гоббс Т.	10, 11, 30		Лернер Д.	61
Годвін У.	10		Ліпсет С.	10, 61, 86
Головаха Є.	18		Лобковіц Н.	8
Гольбах П.	7		Локк Дж.	31
Грачов М.	15			М
Гринстайн Ф.	72		Макіавеллі Н.	11
Гумплович Л.	11		Макклелланд Д.	75, 76
	Д		Маркс К.	11, 86
Даль Р.	10		Марш А.	84
Даунс Е.	60, 86		Маслоу А.	65
Джефферсон Т.	31		Маш А.	58
Джилас М.	68		Медісон Дж.	31
			Мелешкіна О.	52

Михайловський Н.	90	Руссо Ж.-Ж.	10
Мілбрас Л.	70		
Міллер Дж.	32		С
Моска Г.	11	Сигеле Ш.	90
Московічі С.	100	Смелзер Н.	102
	Н	Сміт А.	10, 66
Назаретян А.	97	Спенсер Г.	10, 66
Небоженко В.	18	Стиглер Дж.	86
Ніцше Ф.	90		Т
	О	Таллок Г.	86
Олсон М.	86	Тард Г.	90, 94, 97
Ольшанський Д.	92, 93, 98	Токвіль А.	10, 61
Ортега-і-Гассет Х.	92, 100		Ф
	П	Фіорина М.	86
Паренті М.	89	Фрейд З.	92, 94
Парето В.	11, 90		Х
Парсонс Т.	66	Хабермас Ю.	99
Пауелл Г.	15, 17	Хайек Ф.	87
Пірен М.	50	Хантингтон С.	62
Платон	6, 30	Химмельвейт Х.	86
	Р		Ш
Реншон С.	76	Шестопал О.	13, 73, 77
Різун В.	93	Шляхтун П.	50
Рікер У.	87	Шпенглер О.	90
Розенау Дж.	18	Штомпка П.	102
Роккан С.	86		Щ
Рорті Р.	33	Щепанський Я.	98
Роулз Дж.	10		

Використана та рекомендована література

1. Аренд Х. Становище людини. – Львів: Літопис, 1999. – 254 с.
2. Арендт Х. *Vita activa, или О деятельной жизни* – СПб. : Алетейя, 2000. – 437с.
3. Арендт, Х. Між минулим і майбутнім – К. : Дух і літера, 2002. – 321с.
4. Артемов Г. П. Политическая социология: Учеб. пособие. – М.: Логос, 2002. – 280 с.
5. Баранов Н.А. и др. Теория политики: учеб. пособие для студ. вузов... – СПб.; М.; Нижний Новгород; Воронеж : Питер, 2008. – 464 с.
6. Бебик В.М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика: Монографія. – К.: МАУП, 2000. – 384 с.
7. Бегунов Ю.К. 13 теорий демократии – СПб. : Бизнес-пресса, 2002. – 236 с.
8. Белов А.Г. Политология: Учеб. пособие. – М.: ЧеРо, 1996. – 304 с.
9. Бехтерев В. Внушение и толпа / Психология толпы: социальные и психологические механизмы воздействия на массы. – М.: Изд-во Эксмо; СПб.: Terra Fantastica, 2003. – С. 399-416.
10. Брегеда А. Ю. Основы політології: Навч. посібник. — Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2000. – 312 с.
11. Бурдые П. Социология политики. – М.: Socio-Logos, 1993. – 333 с.
12. Вебер М. Основные социологические понятия // Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – 880 с.
13. Вебер М. Политика как призвание и профессия: Избранные произведения – М.: Прогресс, 1990. – 880 с., С. 644-706.
14. Вебер М. Хозяйство и общество – М.: Изд-во ГУ ВШЭ, 2010.
15. Гаман-Голутвина О. В. Проблема субъекта модернизации в России: историко-концептуальные аспекты и современное состояние // Власть и элиты в российской трансформации: Сб. научных статей. / Под ред. А. В. Дуки. – СПб.: Интерсоцис, 2005. – 296 с., С. 94 – 109.
16. Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія: навч. посіб. – К. : Знання, 2008. – 415с.
17. Гельман В. Я. Из огня да в полымя? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе // Полис. – 2007. – С. 81 – 108.
18. Гельман В. Я. Постсоветские политические трансформации. наброски к теории. // Полис. – 2001. – № 1. – С. 15 – 29.
19. Головатий М.Ф. Мистецтво політичної діяльності: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2002. – 176 с.
20. Гончаров Д.В. Теория политического участия. – М.: «Юристъ», 1997. – 206 с.
21. Грачев М.Н. Политическая коммуникация: теоретические концепции, модели, векторы развития: Монография. – М.: Прометей, 2004. – 328 с.
22. Грин Д., Шапиро И. Объяснение политики с позиции теории рационального выбора: Почему так мало удалось узнать? // Политические исследования. – 1994. – № 3.
23. Гринар Н., Скирбекк Г. История философии. – М. : Владос, 2003. – 800 с.
24. Дегтярев А.А. Основы политической теории: Учеб. пособие – М.: Высш. шк., 1998. – 239 с

25. Денкэн Ж.-М. Политическая наука: учеб. пособие – М. : Изд-во МНЭПУ, 1993. – 162 с.
26. Джилас М. Номенклатура. – М.: Политиздат, 1989. – 209 с.
27. Заславская Т. И. О субъектно-деятельностном аспекте трансформационного процесса // Кто и куда стремится вести Россию? Макро-, мезо- и микро-акторы трансформационного процесса. – М.: МВШСЭН, 2001 – 451 с., С. 3 – 16.
28. Иванова Н.Ю. Людина і політика // Політологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. О.В.Бабкіної, В.П.Горбатенка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 528 с., С. 168-179
29. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – К.: Оріяни, 2006. – 528 с.
30. Кістяківський Б. Держава і особистість // Кістяківський Б. Вибране. – К. : Абрис, 1996. – С. 237-274
31. Коваль Б.И., Ильин М.В. Власть versus политика. – «Полис», – 1991, – №5.
32. Ковлер А.И., Смирнов В.В. Демократия и участие в политике: Критические очерки истории и теории. – М., 1986. – 192 с.
33. Корнєв М.Н. Фомічова В.М. Психологія масової поведінки. – К.: КНУ імені Т. Шевченка, 2000. – 124 с.
34. Короткий тлумачний словник української мови : Близько 6750 слів / [Під ред. Д. Г. Гринчишина]. – К. : Рад. шк., 1988. – 320 с.
35. Краснов Б.И. Актер политический. // Политическая энциклопедия: В 2 т. – Т.1. – М.: Мысль, 1999.
36. Лаптев Л.Г. Политическая психология. – М.: Академический Проект, 2003. – 858 с
37. Лебон Г. Психология народов и масс – СПб.: Макет, 1995. – 313 с.
38. Лебон Г. Психология народов и масс. – СПб.: Макет, 1995. – 316 с.
39. Лобковиц Н. Что такое «личность»? // Вопросы философии. – 1998. – №2.
40. Логунова Л. Исток и тайна персональности // Высшее образование в России. – 2001. – №6.
41. Мангайм К. Идеологія та утопія. - К.: Дух і Літера, 2008. – 370 с.
42. Манхейм Карл. Політична ідеологія // Політологія. Навчально-методичний комплекс: Підручник. – К., 2005., С.361-364
43. Мелешкина Е.Ю. Политическое поведение. // Политический процесс: основные аспекты и способы анализа. Сборник учебных материалов. – М.: Издательский дом «ИНФРА-М», Издательство «Весь Мир», 2001. – 304 с., С. 152-171.
44. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс – М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. – 480 с.
45. Мунтян М.А. Человек как субъект политики и его политическое поведение [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nemchenko.ru/wind.php?ID=518080&soch=1>
46. Мухаев Р.Т. Політологія: учебник для студентов юридических и гуманитарных факультетов – М.: Приор, 2000. – 400 с.
47. Назаретян А.П. Психология стихийного массового поведения. Лекции. – М.: ПЕР СЭ, 2001. – 112 с.

- 48.Общая и прикладная политология: Учебное пособие. Под общей редакцией В.И. Жукова, Б.И. Краснова. – М.: МГСУ; Изд-во «Союз», 1997. – 992 с.
- 49.Ольшанский Д.В. Основы политической психологии. - Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 496 с.
- 50.Ольшанский Д.В. Психология масс. – СПб.: Питер, 2002. – 368 с.
- 51.Орбан-Лембрик Л. Чутки як соціально-психологічне явище // Соціальна психологія. – 2004. – №3 (5). – С.47 – 62
- 52.Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс.Сборник. – М.:АСТ, 2005. – 269 с.
- 53.Парсонс Т. О структуре социального действия. – М.: Академический Проект, 2000. – 880 с.
- 54.Пірен М.І. Основи політичної психології: Навч. посібник. – К.: Міленіум, 2003. – 418 с.
- 55.Піча В. М., Хома Н. М.. Політологія: підручник для студ. вищ. закладів освіти. – Л.: Новий світ, 2008. – 304 с.
- 56.Политическая психология, культура и коммуникация / Российская ассоциация политической науки / Е. Б. Шестопап (отв.ред.). – М.: РОССПЭН, 2008. – 320 с.
- 57.Политология: Учебное пособие / Под ред. А. С. Тургаева, А. Е. Хренова. – СПб.: Питер, 2005. – 560 с.
- 58.Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П.Горбатенко; За ред. Ю.С.Шемшученка та ін. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
- 59.Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студ. вузів / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького / Ю.С. Шемшученко (ред.), В.П. Горбатенко (упоряд.), В.Д. Бабкін (ред.), А.Г. Саприкін (упоряд.). – К. : Генеза, 1997. – 395 с.
- 60.Політологія у схемах, таблицях, визначеннях: Навч. посібник. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2001. – 178 с.
- 61.Політологія. Курс лекцій: навчальний посібник / За ред. І.С. Дзюбка. – К.: Вища школа,2001. – 304 с.
- 62.Політологія. Навчально-методичний комплекс: Підручник. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 704 с.
- 63.Політологія: підручник для студентів вищих навч. закладів / В.Г.Кремень та ін. – К.: Альтерпрес, 2002. – 612 с.
- 64.Політологія: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. О.В.Бабкіної, В.П. Горбатенка. - К.,2006. – 568 с.
- 65.Політологія: терміни, поняття, персоналії, схеми, таблиці. Навчальний словник-довідник для студентів. Уклали: В. М. Піча, Н. М. Хома. – К.: «Каравела», Львів: «Новий світ – 2000», 2001. – 320 с.
- 66.Психология толп. – М.: Институт психологи РАН, КСП+, 1998. – 416 с.
- 67.Пугачёв В.П., Соловьёв А.И. Введение в политологию: учебник для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 477 с.
- 68.Різун В.В. Маси. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2003. – 118 с.
- 69.Ротар Н.Ю. Форми участі населення у політичних процесах: Навч. посібник. – Чернівці: Рута, 2004. – 78 с.

70. Рудакевич, О. М. Політологія: Навчально-методичний посібник. – Тернопіль: Астон, 2001. – 172 с.
71. Скиннер Б. Технология поведения // Американская социологическая мысль. М., 1994. С. 39-40.
72. Словарь психолога-практика / Сост. С.Ю. Головин – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2001. – 976 с.
73. Стризов А. Л. Политика и общество: социально-философские аспекты взаимодействия – Волгоград : Издательство Волгоградского государственного университета, 1999. – 340 с.
74. Технология власти (философско-политический анализ) – М. : РАН, Ин-т философии, 1995. – 265 с.
75. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я / Психология толпы: социальные и психологические механизмы воздействия на массы. – М.: Изд-во Эксмо; СПб.: Terra Fantastica, 2003. – С. 317-398.
76. Хайек Ф. А. Дорога к рабству / Пер. с англ. – М.: Экономика, 1992. – 176 с.
77. Хайек Ф. А. Познание, конкуренция и свобода. Антология сочинений / Пер., сост. С. Мальцевой. – СПб.: Пневма, 1999. – 288 с.
78. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – М.: Прогресс-Традиция, 2004, 480 с.
79. Хевеши М. Толпа, массы, политика. – М.: ИФРАН, 2001. – 222 с.
80. Холод В. В. Лекції з політології: Навчальний посібник. – Суми: Видавництво «Університетська книга», 2001. – 360 с.
81. Кто е кто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник / За ред. Б.Кухти. – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с.
82. Чемшит А.А. Государственная власть и политическое участие. – К.: Украинский центр духовной культуры, 2004. – 528 с.
83. Шестопал Е. Политическая психология. – М.: Аспект-Пресс, 2010. – 415 с.
84. Шестопал Е.Б. Личность и политика: Критический очерк современных западных концепций политической социализации. – М.: Мысль, 1988. – 203 с.
85. Шляхтун П.П. Політологія (Теорія та історія політичної науки): Підручник для студ. вузів. – К.: Либідь, 2002. – 573 с.
86. Юрій М. Ф. Основы політології – К.: Кондор, 2005. – 340 с.
87. Юрій М.Ф. Політологія : Підручник / М. Ф. Юрій. – К.: Дакор, КНТ, 2006. – 416 с.